

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 84
(19514)

2021 чылдың
ноябрь 10
среда

Хүннүң үнери — 07:52
Ажары — 16:33
Хүн дурту — 8:41

Садар өртээ хостуг 12+

ШАҢНАЛДАР ЭЭЛЕРИН ТЫПКАН

Чоннун эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнге тураскаадып, ажил-херээ-биле алдаржып, шылгараан чаңгыс чер-чурттугларывыска күрүне шаңналдарын тыпсып чаңчыккан бис. Кижилерниң кадыын камгалаары-биле алдынган шыңгыы хемчеглерниң ужун РФ-тиң болгаш ТР-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының ёзулалын чүгле дүүн Тыва Республиканың Чазаанга эрттирер арга-шинектиг болган.

Тываны 18 чылдың дургузунда удуртуп баштап, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары чораан Григорий Чоодуевич Ширшинниң сөс-домаа ук ажил-хемчегниң байырланчыын херечилеп турар. Амгы үеде республика хөгжүлдениң бирги чадазын эртип турар. Ындыг болганда, чүгле найыралдың болгаш эп-сеткил каттыштырылгазының байдалдарында ук хөгжүлдени чедип ап болур деп ол демдегледип, ону улус-чон-биле демнежип тургаш, бүдүрүп болур дээрзин чугаалаан.

Бүдүн чурттуң деткимчезиниң, янзы-бүрү омак-

сөөктүг база үзел-көрүштүг кижилерниң күш-ажылының, Төрээн чуртувустун төөгүзүнүн чаагай чаңчылдарына үндезилеттинген ёзу-чаңчылдарның ачызында бистиң республика эрткен чүс чылда-даа, ам-даа сайзырап олурар.

Владимир Владимирович Путинниң адындан шаңналдарны тыпсыры онза өөрүнчүг болган. Чурттуң Президентизинден хүндүлел бижики ТР-ниң перинаталдыг төвүнүн акушер-гинеколог эмчизи Клара Дадар-оол-овна Күжүгет, ТР-ниң медик-социологтук айтырыглар болгаш башкарылга эртем-шинчилел институтунун директору Кара-кыс Донгаковна Аракчаа алган. РФ-тиң Президентизининг Өөрүп четтиришкенин Кызылдың дугаары уруглар садының кижизидикчи башкызы Сайлык Геннадьевна Монгушка тывыскан.

Республиканың чаагай чоруунга ак сеткилдиг ажылы дээш «Буян-Бадырғы» ордениниң I чергези-биле шаңнаткан Григорий Чоодуевич Ширшин шаңнатканнарның өмүнээзинден өөрүп четтиришкенин сөстөрүн чугаалаан.

Кыска медээлер

ЭМЧИЛЭЭРДЕ, QR-КОД КӨРГҮЗЕР

Республиканың бүгү поликлиникалары, эмнелгелери, ноябрь 8-тен эгелээш, QR-код системазы-биле ажилдаар дээрзин Тываның Кадык камгалал яамызы медеглээн.

Дүрген эмчи дузазы хереглээн кижилер Covid-19-ка удур тарылга ап болбазының дугайында шынзылгалыг улустан QR-код негевес.

Хамчыктыг аарыгга удур тарыдып алганын бадыткаар QR-кодту, сөөлгү алды ай иштинде коронавирустан аарып турганын айыткан электроннуг (сертификат) шынзылганы Күрүне ачы-дуза порталы таварыштыр кылдырып алыр.

Поликлиника, эмнелге – хөй улус чыгыр албан чери болганда, эмчилеп келген улус аразына аарыг-хамчык таратпас дээш, QR-код чурумун тургускан.

QR-ПАСПОРТ ДЕП ЧҮЛ?

Тываның Экономиктиг хөгжүлдэ яамызы хөй улус чемгерер черлерге QR-паспортту кылып бээр.

QR-паспорт дээрге ажилчын коллективте COVID-19-тан иммунитет бар деп бадыткаар документ-дир. Ындыг паспорттуг чемгерилге черлериниң даңзызын Мээн бизнестим17.рф сайтыда бижээн.

Ажылдакчыларының 80 ажыг хуузу коронавируска удур тарыдып алганда, азы алды айдан эвээжес үе дургузунда аарып турган болза, сайгарлыкчылар чогуур медээлерни Тыва Республиканың Бизнес-инкубаторунга чорудуп бээр. Электроннуг адреси: qr-tuva@mail.ru. Тываның Кадык камгалал яамызы үш хонук иштинде чогуур хыналданы кылгаш, даңзыже кириген соонда, QR-паспорт бээр.

Чемгерилге черлеринде хамчыктыг аарыг непередир айыыл чогуун илередип, боттарының QR-паспортун көскү черге азып алыр.

Коллективтиг иммунитеттиг организациялар даңзызының дугайында 3-60-18 телефонче долгааш, тодаргай медээни билип алыр.

КЕЖЭЭ ЭМЧИГЕ КВАРТИРАНЫ БЕРГЕН

Камчатка чартык ортулукта кадык камгалал адырының ажилдакчыларын чурттаар оран-сава-биле хандырар регионалдыг программа чедиш-кинниг боттанып турар.

Чоокта чаа беш эмчи болгаш 3 эмчи сестразы чаа туттунган каът бажың-нардан квартираларны алган. Бо хүн-нерде Петропавловск-Камчатск хоорай-ның №1 поликлиниказының терапевт эмчизин ажил-албан бажыңы-биле хандырган. Сайзана Куулар бо чылдың август айда Тыва Республикадан бистиң эмнелгеге ажилдап чедип келген. Аныяк эмчинин ажил стажы хөй эвес-даа бол, ажилчын-кежээ болгаш кызымак чоруу-биле чурттаар оран-савага чединген. Оң түңнелинде Елизовск районун эмнел-гезинде ажилдап турар эмчилер 90 хуу чурттаар оран-сава-биле хандырынганды, «Камчатское время» деп медээлер агентилели дыңнаткан.

ЭРЕС-ДИДИМ КУШТУГЛЕРНИН БАЙЫРЛАЛЫ

Хүндүлүг Россиянын иштики херектер
органнын ажилдакчылары база
хоочуннары!

Профессионал байырлалчылар-биле сеткилимни ханызындан байыр чедирип тур мен!

Хүн бүрүдө силернин мурнуңарда салдыган сорулгаларны тодаргай харысалгалыг күүсетпишаан, эң чугула болгаш ажыктыг ажил-албанга чуртталгаларны тураскаадып турар силер. Күрүнениң эрге-ажыктарын камгалаар мурнуку одуругну ээлеп, кем-херек үүлгедиглери болгаш хоойлунуң ужур-дүрүмүн сагы-вас чоруктарга удур, коргуш чокка демисежип, бистиң хамаатыларымыска амыр-дышты болгаш айыыл чок чорукту хандырып берип чоруур силер.

Иштики херектер органны Россиянын эрге-хоойлу камгалаар системазынын кол кезээ болбушаан, оперативтиг албанның ажил-чорудулгазында доктаамал эң бедик үре-түннелдерни көргүзүп турар.

Ведомствонун ажылы үргүлчү хей-ниитиниң кичээнгеинде болгаш, аңаа тускай шыңгы негелделерни тургузуп турар. Полициянын ажилдакчызы бедик деңгел эзугаар белеткеттинген специалист болурундан аңгыда, ол кандыг-даа байдалда шын шиитпирни хүлээп шыдаар, хамаатыларнын деткимчезин көрүп, оларнын бүзүрелин бадыткаар дээш, албан хүлээлгезин тулган эки күүседир ужурулуг.

Иштики херектерниң хоочуннарынга чүрээмниң ханызындан үнген чыгыс сөстөр-биле өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Силернин ажил-албаныңарга көргүскен эрес-дидим, шынчы, боттарыңарнын кызымак чорууңар полициянын аныяк салгалдарыңа төлөтпег үлгөр болуп чоруур. Олар Төрзөн чуртунга эзулугунак, ажил-херзэнге чугаажок бердинген болурунун талазы-биле силернин тургузуп берген чаңылдарыңарнын салгакчылары болуп, силерден өөренип алырыңа чоргаарланыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Эргим эш-өөр! Ажил-албаныңарга чаа-чаа чедиишкисинерлиг, өг-бүлөңерге аас-кежиктиг, каң дег кадыкшылдыг болуруңарны база бүгү-ле чүүлдерге экини күзедим!

Россия Федерациязынын Президентизиниң
Сибирь Федералдыг округтка бүрүн эргелиг
төлээзи Анатолий СЕРЫШЕВ.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ, ТЫВА ДЫЛЫМ

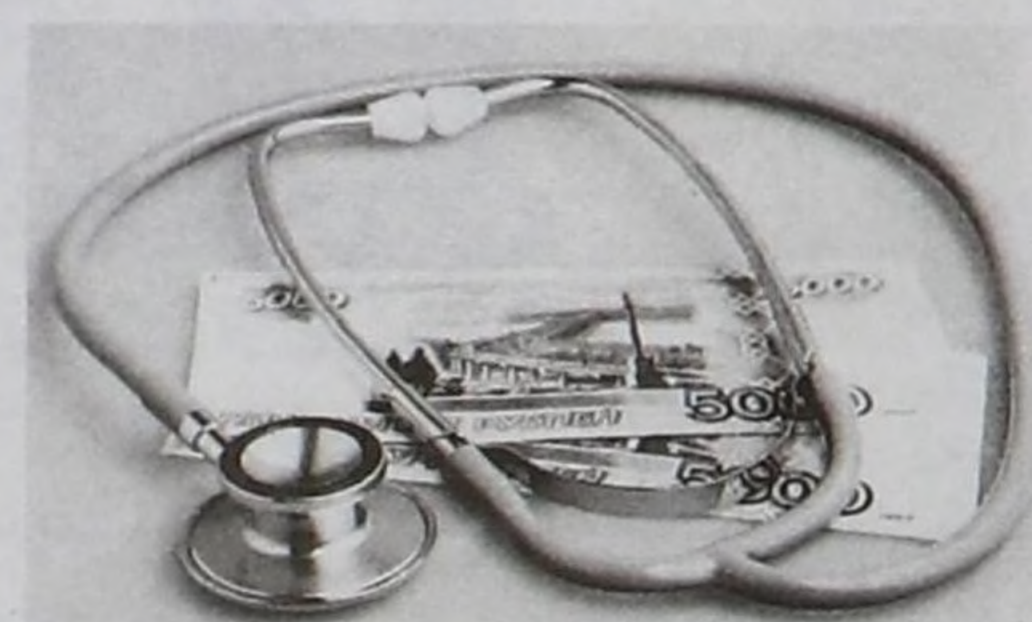

Бо хүн «Тыва дыл хүнүңе» тураскааткан мөөрейниң тиилекчилерин шаңнаан. Олар болза – Хомушку Мария Романовна болгаш Кызыл хоорайнын 5 дугаар гимназиязынын 4-кү классчызы Ондар Валерия Валентиновна. Тиилелге-биле байыр чедирбишаан, мөөрейге киришкен «Инстаграмда» шупту бижикчилеривиске иделкейлиг киришкени дээш четтиргенивисти илереттис. Силерни солун мөөрейлер, оюннар ам-даа манап турар.

БИР САЯ ТӨЛЕВИР

Тыва Республиканың Чазааның шиитпир эзугаар, 2021-2023 чылдарда эмнелге албан черлеринче ажилга тургустунуп алган эмчилерге 1 сая рубль түңнүг төлевирлерни тыпсыр дугайында шиитпирни үндүргөн. Ук акша-түңнү акша-хөреңги алыкчызынын хууда агар санынче бир чылда-ла 200 муң рубльди шилчидип тургаш, беш чыл дургузунда төлээр.

Төлевирлерни чорудары-биле бүрүн эргелиг хары-саалганы Тыва Республиканың Кадык камгалаал яамызынга дааскан. Яамы чылдың-на тускай эртемниг эмчи специалистерни хаара тудары-биле көрдүнгөн программа эзугаар тускай даңзыны бадылаар. Специалитет азы ординатура программаны дооскан, көрдүнгөн албан-дужаал даңзызы эзугаар, 2021-2023 чылдарда ажилдаары-биле өске регионнарда келген эмчи ажилдакчыларынга бир сая түңнүг төлевирни бээр.

Программага киржир күзелдиг улус допчу-намдарын айыткаш, бүгү документилериниң хоолгазын кошкаш, билдиреишкенин киирер. Эмчилерниң киирген докумен-

тилерин бир неделя дургузунда көөр. Бир эвес ажилга хүлээп алган болза, беш чыл дургузунда көрдүнгөн, чыл санында 200 муң рубльге хуваап каан акшаны алырда, чылдың-на документилерин четчелеп дужаар. Бир эвес чогуур документилер долу эвес, ук программаның негелделеринге дүүшпейн баар, бодунуң дугайында шын эвес медээлер киирген болза, Кадык камгалаал яамызы акша-хөреңги төлевирин чорутпас дугайында шиитпирни хүлээп ап болур.

Оон аңгыда, федералдыг болгаш республика бюджетинден компенсация акша алган эмчилерге ук төлевирлерни кызыгаарлаан. Бир эвес көрдүнгөн хуусаа бетинде керээни соксадыр таварылга тургустунуп келзе, эмчи ажилдакчызы ажилдан үнген хүнүнден эгелээш, 30 хонук дургузунда алган төлевирин эгидер апаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН БАШТЫНЫН ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың Өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты
С.С. Кызыл-оолга тыпсырынын
дугайында

Өөредилге адырында ачы-хавыяазы база хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың Өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Светлана Сарыг-ооловна Кызыл-оолга – «ССРЭ-ниң улустуң башкызы А.А. Алдын-оол аттыг ниити өөредилгелиг 2 дугаар ортумак школа» Кызыл хоорайнын муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң орус дыл болгаш литература башкызынга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыны
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың ноябрь 8
№ 475

Тыва Республиканың Баштыны
Хүндүлел бижии-биле Ч.В. Моңгушту
шаңнаарынын дугайында

Өөредилге адырында хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыны Хүндүлел бижии-биле Чечена Владимировна Моңгушту – «Хайыракан сумузунуң ниити өөредилгелиг ортумак школы» Улуг-Хем кожуунуң муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыны
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың ноябрь 8
№ 476

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-
биле шаңнаарынын дугайында

Өөредилге адырында ачы-хавыяазы база хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың Өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тамара Бүүрекчириновна Оюнга – «Национал школа хөгжүдөр институт» Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызынын күрүне бюджет-

тиг эртем албан чериниң этнокультурлуг өөредилге ужуруларынын лабораториязынын эргелекчизинге тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыны
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың ноябрь 8
№ 477

Тыва Арат Республиканың
тургустунганынын 100 чыл оюнга
тураскааткан юбилейлиг медаль-биле
шаңнаарынын дугайында

Өөредилге адырында ачы-хавыяазы база хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Арат Республиканың тургустунганынын 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле

Чечекмаа Баазановна Демирчаанны – «Мугур-Аксы суурнуң ниити өөредилгелиг дугаары 1 ортумак школы» Мөңгүн-Тайга кожуунуң муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызын,

Долчуң Баазаң-Хөөевна Доңгакты – «Мугур-Аксы суурнуң ниити өөредилгелиг дугаары 1 ортумак школы» Мөңгүн-Тайга кожуунуң муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызын,

Валентина Доңгаконна Ооржакты – «Ак-Даштын ниити өөредилгелиг ортумак школы» Сүт-Хөл кожуунуң муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызын,

Екатерина Киим-ооловна Севекти – «Адыр-Кежигниң ниити өөредилгелиг ортумак школы» Тожу кожуунуң муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызын,

Зинаида Калдар-ооловна Ховалыгны – «Бора-Тайганың ниити өөредилгелиг ортумак школы» Сүт-Хөл кожуунуң муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң тыва дыл болгаш чогаал башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыны
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың октябрь 18
№ 478

РЕСПУБЛИКА БЮДЖЕДИНИН ХӨЙ-НИИТИ САЙГАРЫЛGAZY БОЛУР

Тыва Республиканың Чазаа «2022 чылда болгаш планнуг хуусаалыг 2023, 2024 чылдарда Тыва Республиканың бюджетинин дугайында» ТР-ниң хоойлузунун төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентинче) 2021 чылдың ноябрь 1-де кириген.

«Тыва Республиканың бюджет чорудулгазының дугайында» ТР-ниң хоойлузу езугаар, республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилели-биле каттай ТР-ниң бюджет политиказының кол угланышкыннарын, регионунуң социал-экономика хөгжүлдээзинин бо эртип турар саң-хөө чылында болгаш келир чылдарда баш бурунгаар түңнелдерин, хоойлу төлөвилелинин тайылбыр бижин

ТР-ниң Чазаандан кирген документилерде кошкан.

Ол ышкаш аңгы-аңгы фондуларның бюджеттеринин дугайында хоойлу төлөвилелдери болгаш бюджеттин кол көргүзүглерин-орулгалар, чарыгдалдар, мөөңнеттинген бюджеттин карылгазы, бюджеттер аразында трансферттеринин саналгазының методиказы болгаш аңаа үндөзүлгө кылган санаашкыннарын база парламентке чоруткан.

«2022 чылда болгаш планнуг хуусаалыг 2023, 2024 чылдарда Тыва Республиканың бюджетинин дугайында» ТР-ниң хоойлу төлөвилелинин хөй-ниити сайгарылгазын белеткээр болгаш эрттирер дугайында организастыг хурал ноябрь 5-те Дээди Хуралга болуп эрткен.

Ол хуралга ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, Чазак кежигүн-

нери, парламентинин комитет даргалары, Дээди Хуралдың Аппарат ажилдакчылары киришкен.

Организастыг хуралды Дээди Хуралдың бюджет, үндүрүглер, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук комитетинин даргазы Алдын-кыс Конгар башкарып эрттирген.

Хөй-ниити сайгарылгазын эрттиреринин дугайында айтырыгны чугаалажып көргөш, хуралдың киржикчилери комитеттер даргаларының республика бюджетинче кириер санал-оналдарын база сайгарганнар.

Республика бюджетинин тодаргай сайгарылгазы угланышкын аайы-биле

Дээди Хуралдың комитеттеринге «Шын» солунунун ээлчеглиг үндүрүлгөзи ноябрь 10-да, средада, үнүп турда, уламчылап турар.

Ол хүн (эртенгинин 10 шакта эгелээр) ТР-ниң Дээди Хуралының интернет четкизинде сайтына (www.khural.org) республика бюджетинин хөй-ниити сайгарылгазы болган соонда, депутаттар аңаа сонгукчуларның санал-оналдарын база дыңнап көргөш, бюджет дугайында хоойлу төлөвилелинин бирги болгаш дараазында номчулгалары болуп турда, оларны база өөренип көөр.

Республика бюджетин сайгарар хөй-ниити хуралына республиканың социал-экономика хөгжүлдээзинин баш бурунгаар көргүзүглеринин дугайында илеткелди ТР-ниң экономика болгаш үлөтпүр сайыды кылыр. Республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин ТР-ниң саң-хөө сайыды таныштырып илеткээр.

Ол үеге чедир ТР-ниң Саналга палатазы бюджетке хамаарышкан парламентке кирген документилеринин экономика хөгжүлдээзинин доозупкан турар.

Республика бюджетинин хөй-ниити сайгарылгазын Тыва Республиканың Дээди Хуралының «Контактыда» деп социал четкиде арынындан (vk.com/khuraltyva) база көрүп болур.

БЮДЖЕТТИН КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

Тыва Республиканың Чазааның ажилдап кылгаш, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентинче) кириген «2022 чылда болгаш планнуг хуусаалыг 2023, 2024 чылдарда Тыва Республиканың бюджетинин дугайында» хоойлу төлөвилелинде айыткан бюджеттин кол көргүзүглерин – орулгалар, чарыгдалдар, орулгалар биле чарыгдалдар аразында карылгалар болур.

2022 чылда республика бюджетинин орулгаларының ниити түнү 48 миллиард 690 сая 172,8 муң рубль болуп турар. Оларның иштинде үндүрүглер болгаш үндүрүглерден өске орулгаларның түнү – 7 миллиард 644 сая 169 муң рубль. Арткан 41 миллиард 46 сая 3,8 муң рубль федералдыг бюджеттен кирер дуза болур.

Орулгалар биле чарыгдалдар аразында республика бюджетинин карылгазы 2022 чылда 1 миллиард 543 сая 829 рубльге деңнежир.

2023, 2024 чылдарда республика бюджетинин орулгалары 49 миллиард 791 сая 411,5 муң болгаш 44 миллиард 144 сая 250 муң рубль болуп деп баш бурунгаар планнап турарын бюджет дугайында хоойлу төлөвилелинин бирги кезээнде айыткан.

Ол ышкаш чарыгдалдар ол чылдарда 50 миллиард 598 сая 287,7 муң рубль болгаш 45 миллиард 9 сая 827,7 муң болуп деп планнап турар.

Орулгалар биле чарыгдалдар аразында карылгалар 806 сая 876,2 муң рубль болгаш 865 сая 577,8 муң рубль болуп деп баш бурунгаар санап каан.

16 кезектен тургустунган «2022 чылда болгаш планнуг хуусаалыг 2023, 2024 чылдарда Тыва Республиканың бюджетинин дугайында» хоойлу төлөвилелинде үстүндө дорт айыткан сан-чурагайлардан аңгыда, муниципалдыг тургузугларның (кожууннарның болгаш республика чергелиг хоорайлар – Кызылдың, Ак-Довурактын) бюджеттеринче шилчидер трансферттеринин түнүн төлөвилелдин 7 дугаар кезээнде айыткан.

Ооң түнү 2022 чылда 18 миллиард 845 сая 545,9 муң рубль болуп деп планнап турар.

Ол-ла сан-түн 2023, 2024 чылдарда 18 миллиард 856 сая 960,8 муң рубль болгаш 19 миллиард 605 сая 408,6 муң рубль чедир өзер деп санаан.

Дээди Хуралдың сайгарып эгелээн бюджет дугайында хоойлу төлөвилелинде Тыва Республиканың Орук фондузунче 2022 чылда 1 миллиард 576 сая 801 муң рубль акшаландырышкынны чорудар деп планнаан.

Республиканың Орук фондузунун акшаландырышкынны 2023, 2024 чылдарда 1 миллиард 633 сая 714 муң рубль болгаш 1 миллиард 704 сая 440 муң рубль чедир өзер деп санаан.

Тываның Орук фондузу республика өнчүзүгке хамааржыр оруктар дээш харылап турар.

Енисей аттыг, Р257 дугаарлыг федералдыг оруктун акшаландырышкынны ТР-ниң Орук фондузунга хамаарышпас дээрзин демдеглээр апар.

Ол ышкаш кожуннарның болгаш республика чергелиг хоорайларның (Кызыл, Ак-Довурак) муниципалдыг орук фондуларының акшаландырышкынны аңгы болур.

2022 чылда болгаш 2023, 2024 чылдарда республика бюджетинде көрдүнгөн ТР-ниң Чазааның курлавыр фондузунун хемчээлин чыл саныда 100

сая рубль кылдыр бадылаарын саналдап турар.

Ол акшаландырышкынны өрт, суг, шуурган-хат, улуг хар, чыккылама сооктар, чер шимчээшкени дээн ышкаш бойдус халаптары болгаш одалга-энергетика, коммунал ажил-агый комплекстеринге озал-ондактар болган соонда ажылгаар деп көрдүнгөн.

Өске регионнарда деңнээрге, Тыва Республика бо үеде-даа, ооң мурнунда чылдарда-даа күрүне өрөзи барык чок болуп турарын демдеглес аргажок.

Федералдыг массалыг информация чепсектеринин дамчыдып турары-биле, чамдык регионнарның ниити күрүне өрөзи оларның чылда бюджетте көрдүнгөн орулгаларындан каш катап көвей болуру, ол регионнарның саң-хөө башкарылганы кончук багай болуп турарын херечилеп турар.

Тыва саң-хөө башкарылганың талазы-биле сөөлгү чылдарда быжыг ортумак демдектиг болуп турар деп Регнум федералдыг информастыг агентилел демдеглеп турар (<https://regnum.ru/news/3411732.htm1>).

ТР-ниң күрүне өрөзин эгидеринче 2022 чылда республика бюджетинде 20 сая 407,8 муң рубльди планнап турары Тываның удуртулганы (Чазаа болгаш парламентини) республиканы эгидери бергедей бээр хире өре-ширеже черле кирибейн турарын бадыткап турар.

Ол сан-чурагай 2023, 2024 чылдарда 41 сая 132,4 муң рубль болгаш 39 сая 608 муң рубль кылдыр өзерин планнаан-даа болза, республика өре-ширеже дүлдүне бээр хире кандыг-даа барымдаа чок болуп турар деп болур.

Хамчыктыг аарыг ковид-19 кезээлеп турар чылда безин Тыва өскээртен чегдинмейн, планнап каан бюджет чарыгдалдарын болгаш бюджет карылгаларын дуглап шыдаан деп, база Регнум информастыг агентилел дамчыткан.

Россияның Саң-хөө яамызы Тывада тус-чер бот-башкарылга органнының удуртулганың чарыгдалдарын шын өйлеп шыдаан деп демдеглээнин база-ла ук агентилел айыткан.

Федералдыг массалыг информация чепсээ-Регнум агентилелинин сөстөрүн бадыткап, Тываның Чазаа республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелинде ТР-ниң Чазаа күрүне албан-хаакчыттарының болгаш күрүне албан черлеринин ажилдакчыларының санын көвүдөдир эрге чок деп дорту-биле хоойлуга бижип каарын саналдап турар (хоойлу төлөвилелдин 4 дугаар кезээнде).

Ол ышкаш ону тус-чер бот-башкарылга органнына хамаарыштыр база сүмелээр деп айытканы – кайы-даа деңнелде дарга-бошкалар санын өстүрбес деп турарын Чазак саналдаан деп билип алыр болза эки.

База-ла чамдык регионнарда ышкаш, кандыг-бир бүдүрүлгө банкылардан саарылгалыг чээли алырда, ону эгидерин магадылап бээрин (гарантия) регионнарның эрге-чагырга органнындан дилээрге, ындыг магадылалдарны олар берип турган болуп турар.

Түңнелинде, ол бүдүрүлгелер ол алган чээлилерин эгитпейн баарга, оларның өрөзин регионалдыг бюджеттерден тыртып апарып турган таварылгалар эвээш звес турган.

Ындыг чүүлдер өске черлерден келген түр када удуртулгалыг регионнарда колдуу кезии болуп турган. Олар регионну өре-ширеже кирип кааш, халажып азы өскээр ажилдап чоруй баары база билдингир.

Ындыг чүүлдер Тывада база болбайн турары эки.

ТР-ниң 2022 чылда болгаш 2023, 2024 чылдарда республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелинде республика чээли алырынга күрүне магадылалы шуут бербес деп айтып кааны, Тыва херек чок черге өре-ширеге база онаашпазын магадылап турар.

Ниитизи-биле Тыва Республиканың 2022 чылда болгаш 2023, 2024 чылдарда мөөңнеттинген бюджет социал угланышкынның-даа болза, национал экономиканы көдүрбүшөөн, республиканың социал-экономика хөгжүлдээзинин база хандыраар деп планнаттыган.

Арынны Мergen KЫРГЫС белеткээн.

ЧОННУҢ ЧИДЕРИ – ТӨРЭЭН ДЫЛЫН УТТУРУНДА

Бир эвес мээң дылым даарта чидер болза,
Бодум бөгүн өлүрүңгө белен-дир мен.

Расул ГАМЗАТОВ,

Дагестан Республиканың улустуң шүлүкчүзү:
("Төрээн дылым" деп шүлүүндөн)

Республиканың күрүне дылдары эрге-байдалдыг кылдыр Тыва Республиканың Үндезин хоюлузунда (Конституциясында) хүлээп көрдүнгөн орус болгаш тыва дылдарже Тываның Баштыңы албан-дужаалга ажилдап турган болгаш ажилдап турар даргалар боттарының кичээнгеин угландырганы эки чүүл болуру чугаажок.

Тывага орус дыл талазы-биле инспекторнуң албан-дужаалын 2013 чылда ынчангы Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун шиитпири-биле доктаадып тургускан. Ону Россияга болуп көрбээн болушкун, ындыг чүүл эң баштай Тывага болган деп массалыг информация чепсектеринге ол үеде демдегеп турган. Тываның улустуң чогаалчызы Александр Даржайның саналы-биле ноябрь 1-ни Тыва дыл хүнү кылдыр доктаатканын тыва улустуң төрээн дылын камгалап арттыраарыңа салдарлыг кылдыр чон хүлээп алган.

Тыва дыл хүнү-биле холбаштыр бо чылдың ноябрь 1-де Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың чонунга байыр чедиришкенинге "... амгы салгалдың ажы-төлү тыва дылывысты уттуп бар чыдары дүвүрелди оттуруп турар" деп демдеглээн.

Республиканың Чазааның бо чылдың ноябрь 1-де, Тыва дыл хүнүнде, болуп эрткен Аппарат хуралыңа Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг тыва дыл талазы-биле инспекторнуң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алганын чарлаан. «Боттарывыстың ук дөстөривисти кажандаа чидирбес, төрээн тыва дылывыстың бүгү байлаан болгаш кайгамчык чаражын камгалап арттырып, салгалдарывыска дамчыдып бээр ужуруг бис» – деп, республиканың удуртукчузу демдеглээн.

Ол ышкаш интернетте бодунуң блогунга: "Бодунуң төрээн дылын билбеси – ада-иезинге, өгбелеринге хүндүлөп чогу-дур" – деп, Владислав Ховалыг бижээн.

Тыва дыл талазы-биле инспекторнуң албан-дужаалын тургузар шиитпириниң дугайында Владислав Ховалыг дыңнадыр-ла, ооң блогунга бо шиитпирге

болгаш тыва дылга хамааржыр бижимелдер эңдерли берген. Оларның чамдызы мындыг.

Владимир Серен: Чазак Даргазының тыва дылдың сайзыралы дээш салып турар хөдөөлишкенин деткип тур мен. Өске республикаларга баарга, эң ылаңгыя татарларда, шупту чүве боттарының дылында боор чораан. Аэровокзалга кирип келгеш, Татарияда келдим деп кижик эскерип каар. Чарлап-дар безин бир дугаарында боттарының дылында, а ооң соонда орус дылда. Кудумчу транспорттарында, садыг-делгүүрде рекламалар, албан болгаш ажил-агый черлериниң аттарын татар болгаш орус дылдарда бижээн. Мен бодаарымга, өске чоннарда өөренип, оларның арга-дуржулганын аягылаары чөптүг. Ажы-төлүвүстүң угаан-медерелинге "Мен тыва кижик-дир мен", "Тыва – мээң төрээн чуртум" деп миннишкин ынчан ала-чайгаар чедип кээр деп-ле билип тур мен.

Федор Куулар: Экии, Владислав Товарищтайович! "Карусель" деп каналды тыва дылга көргүзөр кылдыр шиитпирин ап көрүңер! Якутияда "Карусельди" якут дылда көргүзүп турар!

Лю Хе деп аттыг кижик: Кончуг эки-дир! Ол инспектор тыва телевидениениң харысалгалыг ажилдакчыларындан тыва дамчыдылгалар дылын литературлуг нормаларга дүгжүп турарын шыңгыы негээр болза эки, чүге дээрге кижик дыңнаар арга чок апар чыдар.

Мөңгүн-оол Моңгуш: Телевидение болгаш радиода тыва дыл кырында дамчыдылгаларны арыг тыва дыл кырынга чугаалап билир кижилер эрттирер кылдыр салып көрүңер.

Владислав Ховалыгның блогунда болгаш социал четкилерде тывалар боттарының төрээн дылын чүү хире билириниң, тыва дылдың амгы байдалының дугайында бодалдар, тыва дылды камгалап арттыраарыңа хамаарыштыр саналдар арбын болган. Оларның шуптузун барымдаалап көөр чүве болза, тыва дыл талазы-биле инс-

пекторнуң кылып чорудар ажылы ооң бажын ажыг-ла-дыр.

2013 чылда орус дыл талазы-биле инспекторнуң, бо чылын тыва дыл талазы-биле инспекторнуң албан-дужаалдарын доктаадып тургускан-дыр. Олар кан-дыг ажыл чорудар дугайында чугаа-соот хөй-дүр. А оларның албан-дужаал аайы-биле албан-хүлээлгелери кандыгыл?

Республиканың массалыг информация чепсектеринде ажык медээлерден (чон колдуунда оон дыңнадылгалар билип алыр болгай) Тывада орус дыл инспекторунуң албан-дужаалының болгаш ооң албан-хүлээлгелериниң дугайында албан-эзузу-биле хүлээп алган саавыр көзүлбес чорду. Чүгге харын Кызыл кожуунуң чагырганының 2016 чылдың февраль 10-да үндүргени №21 доктаалында "Кызыл кожуун" муниципалдыг районда орус дыл талазы-биле хөй-ниити инспекторунуң албан-хүлээлгелериниң дугайында чүүл бар. Россияның болгаш Тываның хоюлуу-дүрүмнеринге дүүштүр ооң кандыг шынарлыг тургустунганын чүгге юристер үнелеп болур. Ынчалза-даа ында "Орус дылдың амгы литературлуг нормаларын үрэн таварылгаларны илередип тывар болгаш болдур-бас" деп бижээн. Бир эвес төрээн дылынга тывалар канчаар чугаалажып, бижип турарыңа хамаарыштыр алыр болза, тыва дылдың литературлуг нормаларын сагыырын хынаары, ону болдурбазы тыва дыл талазы-биле инспекторнуң дорт албан-хүлээлгези апаар-дыр.

"Инспектор" деп билишкенин словарьлардан сонуургап көөргө, инспектор – күрүне албан черинде ажилдап турар албан-хаакчызы кижик, ооң албан-хүлээлгези – хоюлуу-дүрүм эзуугаар доктаадып тургускан дүрүмнерни болгаш чурумну хамаатылар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш организациялар канчаар сагып, күүседип турарын хынаары. Бо билишкенин эзуугаар алыр болза, тыва дыл талазы-биле инспекторнуң албан-хүлээлгелери тодаргай, оларны эрге-чагырганың чогуур органнары ажилдап кылып, хүлээп алыр ужуруг-дур. Хоюлуу-дүрүм эзуугаар быжыглан эргелеринге, албан-хүлээлгелеринге тыва дыл талазы-биле инспектор ооргангаш, тыва дылды өөрениринге, ону аягылаарыңа хамааржыр дээш өске-даа чидиг айтырылганы чедишкенин шиитпирлээр

арга-хоргалыг болур. Тыва дыл талазы-биле инспекторнуң албан-дужаалының, эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында доктаал-саавыр-биле чонну чогуур органнар таныштыра-ла бээр боор.

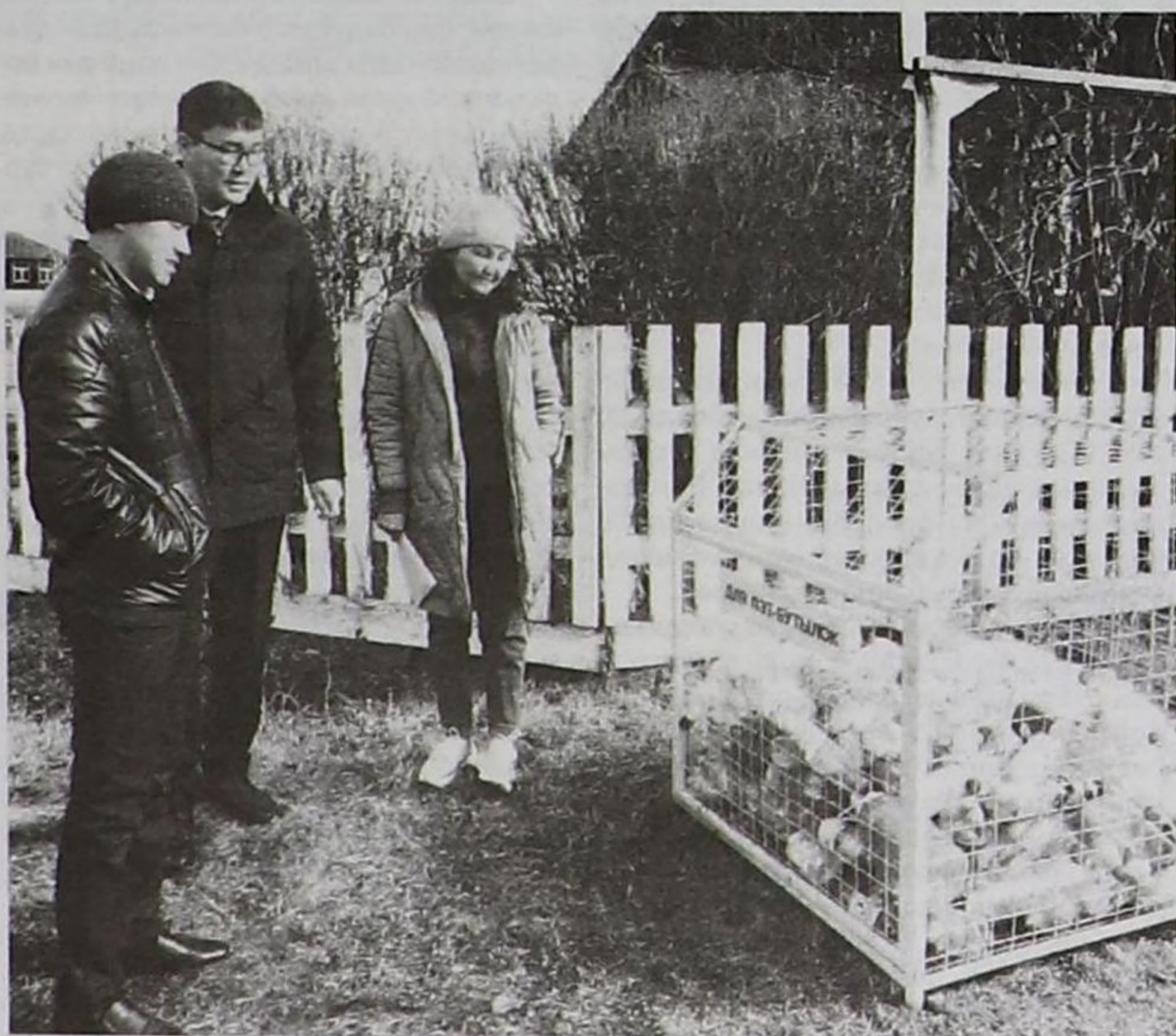
Тыва кижик бүрүзү төрээн дылынга тоомча чок, өг-бүлезинге тывалап чугаалашпас, ажы-төлүн тыва дылга өөретпес болза, тыва чон чоорту чиде берип болурун демдектери амгы тыва ниитилелде көстүп келген. Бодун тыва омакты мен деп санапас, төрээн дылын өөренип күзели чок, ону ажык чок деп санаар кижилер тыва аныктарның аразында бары социал шинчилелдер үезинде илерээн. Өгбелерден дамчып келген дылын ажык чок деп санаар кижилер чоннуң аразында көвүдээр, төрээн дылынга өг-бүлезинге чугаалашпас болза, ажыктыг дылдарны өөренип алырының харылзаа аргалары телевидение, радио, интернет дүрген сайзыраанда кайы-бир чоннуң төрээн дылының чидери дүргедээр деп дыл эртемденнери санап турар.

Белорус, якут болгаш тыва дылдарны чиде берип болур дылдарның санынче Каттышкан Нациялар Организациязының өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле тускай организациязы ЮНЕСКО 2009 чылда кириген дугайында медээ делегейиниң интернет четкизинде тараан. Чиде берип болур дылдар дээрге төрээн дылынга ажы-төлүн хөй кезии чугаалажып турар, ынчалза-даа ону өөрениринге кызыгаарлаашкынныг чүүлдер бар дылдар-дыр. Чижээлээр, төрээн дылды школага өөренириниң шактарын кызырганы дээш оон-даа өске.

Адыгей, бурят, хакас дээш элээн хөй дылдар чидериниң айылы бар дылдарга хамааржыр апарган. Чидериниң айылы бар дылдар дээрге өг-бүлелерниң ажы-төлү төрээн дылынга чугаалашпас апарган, чүгге улуг назы-харлыг кижилер чугаалажыр дылдар-дыр.

Тыва дыл кырынга номнар, солуннар парлаттынып, радио-телевидениеге тыва чугаа дыңналып, тыва ырлар чаңгыланып, шиилерни театрларда тыва дылда көргүзүп турар-даа болза, өг-бүлелерге ажы-төлүн тыва дылга шоолуг чугаалашпастааны дээш төрээн дылывыстың чиде бээриниң баштайгы им-демдектери тыва кижик бүрүзүн кичээндирер ужуруг.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда, Сарыг-Сеп суурда бүдүрүп үндүргөн материалының аайы-биле янзы-бүрү бокту аңгылап чыыр төптөрни ажиткан. Ол дугайында республиканың Арга-ыяш ажил-агыйы болгаш бойдус ажыглалының яамызы дыңнадып турар.

БОЙДУСТУ КАМНААР – БОКТУ АЖЫГЛАЛГА КИИРЕР

Макулатура, картон, пластик болгаш целлофан кылагар хаптарны чыгаш, тускай дериг-херекселге чыырып пресстээр. Ынчаар белеткеп алгаш, бүдүрүкчүлерге дамчыдып бээр. Олар бокту болбаазы-радып, чаа чүүлду бүдүрүп үндүргөш, амыдыралга катап ажыглалче кириер.

Сарыг-Сеп суурда бок чыып аңгылаар пункт бо чылдың февральда ажилдап эгелээн. Каа-Хем кожуунуң девискээринге бокту катап кылып чиг-эт кылдыр хүлээп алыр черни хуу сайгарлыкчы Амир Салчак ажыдып алган. (адреси: Сарыг-Сеп суур, Енисейская кудумчузу, бажың 224, @eco_zhizn17).

Тыва Республикага биче болгаш ортумак бизнести деткир сорулга-биле, ук яамы бо чылын ПЭТ-савалар чыыр 35

экосетка садып алгаш, ооң он бежин Каа-Хем кожуунга халас дамчыдып берген. Ында суур бүрүзү пластик савалар чыыр аңгы экосеткалыг.

Бокту аңгылап чыыры – хамааты кижик бүрүзүнүн төрээн чериниң чурумалдыг бойдузун камнаарыңа кириген үлүү болур.

Кадык камгалал адырында

КАПИТАЛДЫГ СЕПТЕЛГЕЛЕР АДАКТАЛГАН

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының адырында хары угда аңгы-аңгы тускай сорулгалыг программалар болгаш угланышкыннар аайы-биле эмнелге албан черлериниң капиталдыг септелгезин чорудуп эгелээн. Ынчалдыр «Тыва Республиканың кадык камгалалының баштайгы дуза чедирер звенозунуң 2021-2025 чылдарда чаартылгазы» деп программа-биле кожуун эмнелгелеринде капиталдыг септелгелер уламчылап турар. 2021 чылда чорудар капиталдыг септелгеже 97549,9 муң рубльди аңгылаан. Ниитизи-биле дараазында беш объектиге хамаарыштыр күрүне керээзи чардынган: Бай-Тайга кожуунуң уруглар поликлиниказы, Чеди-Хөл кожуунуң төп эмнелгези, Улуг-Хемниң хөй талалыг эмчи төвү, Чаа-Хөлдүң төп эмнелгезинде уругларның диш эмчизи болгаш Таңды кожуунуң төп эмнелгези.

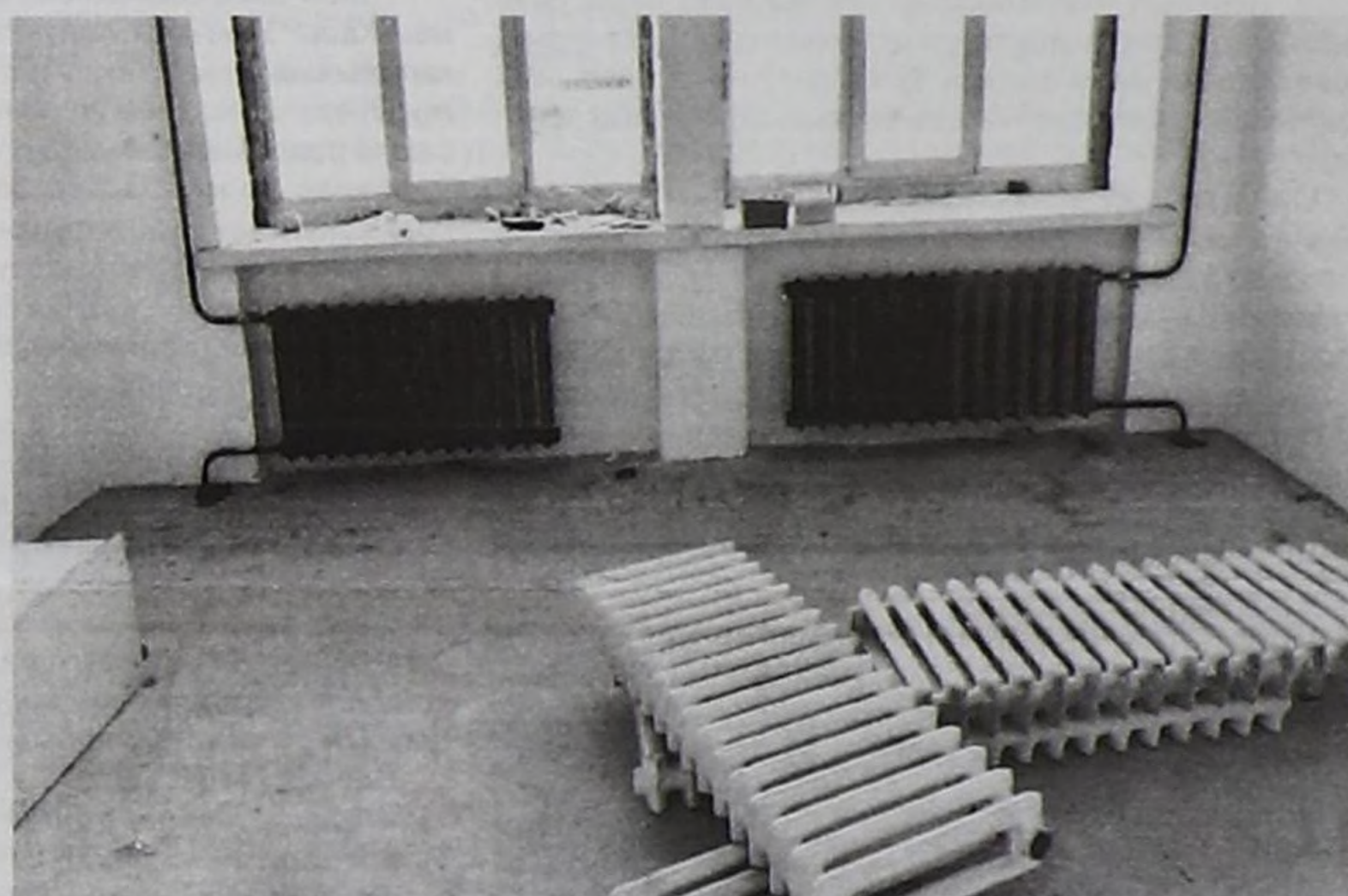
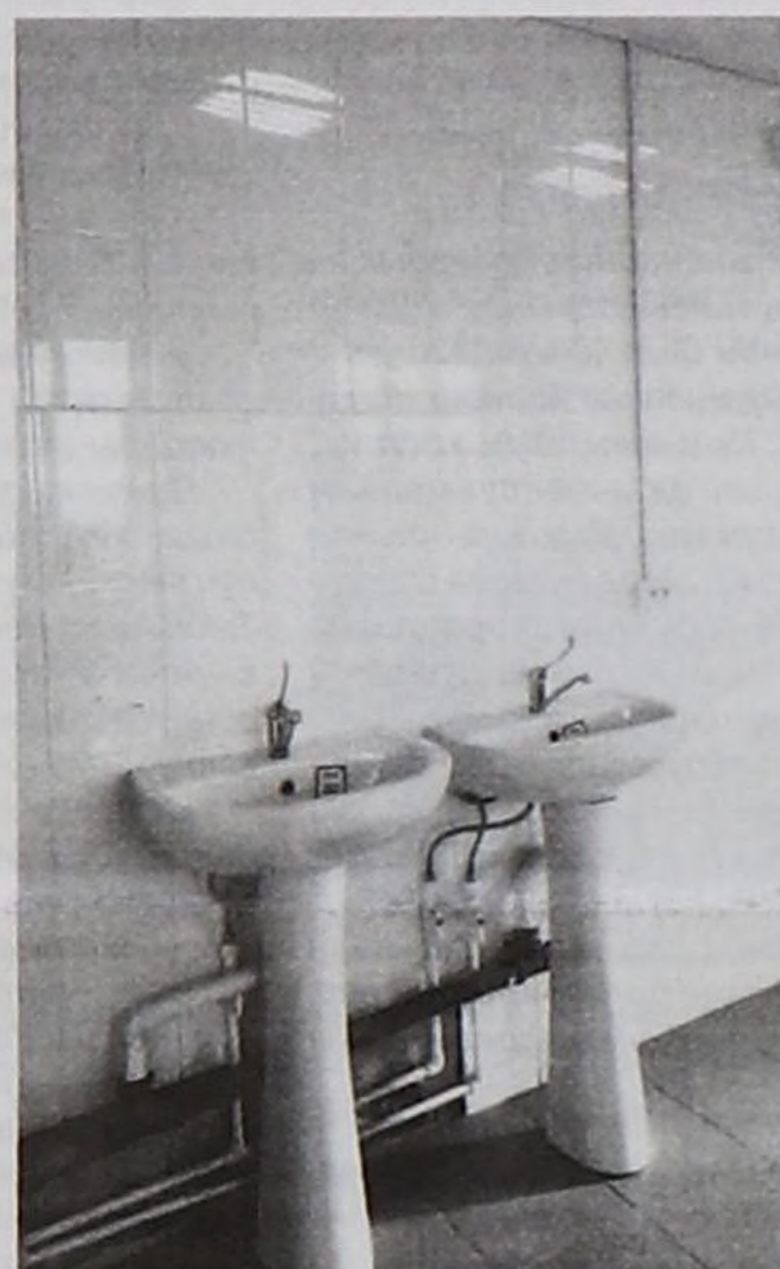
Таңдыда төп эмнелгеге хамааржыр поликлиниканың оран-савазынга септелгени чорудары-биле, «Союз» КХН-биле күрүне керээзин 13 293, 33 муң рубльга чарган. Амгы үеде септелге ажилдары адакталып турар, салдынган сорулганың 90 хуузу кылдынган. Бо хүннерде тудуг бригадазы септелге чоруткан оран-саваның тавааның кыдыын долгандыр цемент кудуп, дескилээр ажилдарны чорудуп турар.

Улуг-Хемниң хөй талалыг эмчи төвүнүн Б блогунда септелге кидин түлүк чоруп турар. Бо ийи каат аңгы туттунган оран-савада чаш уруглар эмнээр салбыр база бар. Ында септелге кончуг шалыпкын чоруп турар. Арыгланыр, чунар өрээлдерни чаартыр сантехниктиг ажилдардан эгелээш, чылыг хоорзала-

рын септээр, чаартыр сорулга салдынган. Бо хүннерде ында пластик соңгаларны салып турар болгаш шалазын дескилеп кудар ажилдар болгаш пордан кылган плиталар-биле ханалар шывар хемчелер доостурунун кырында.

Республиканың кадык камгалал адырының баштайгы дуза чедирер төптеринге чаартылгалар чорудар программаны 5 чыл дургузунда 2025 чылга чедир доозары көрдүнгөн. Ол программа ёзугаар 46 чаа объектилерни тудар, 19 объектинин капиталдыг септелгезин чорудар, 110 эмнелге албан черлерин автотранспорт-биле, 235 эмчинин дериг-херекселдери-биле хандылар, 10 объектиге маммография болгаш херек тырттырар флюоро-аппараттарны эптеп тургузар.

Карина МОНГУШ.

Чоннуң чизези

МУРНУКУ ШУГУМДА

Бүгү-россияның чон чизези доктааткан чурум ёзугаар эртип турар. Чон чизезин чорударының шалыпкыны-биле республика Россияның регионнарының ортузунда мурнакчы туруштарның бирээзин ээлеп турар. Бөгүнгүнүн сан-медээзи-биле алырга, республиканың чурттакчы чонунуң 70 ажыг хуузу чизелеткен болуп турар.

Чурттакчылар кандыг-даа эптиг байдалдарны ажыглап тургаш, чизеге идепкейли-биле киржиپ турар. Аңаа киришкеннерниң 10 хуузу Күрүне ачы-дузаны порталды таварыштыр чизе хуудустарын амы-хууда долдурганнар. Улуг хемчээлдиг үүле-херектиң баштайгы ийи неделясында Енисей Сибириниң чурттакчы чонунуң барык 45 хуузу чизелеткен.

Россияга чон чизези октябрь 15-тен эгелээш, ноябрь 14-ке чедир эртер. Росстаттын медээ-дыңнадыгларынга дүүштүр алырга, ук чорудулгага хамаатыларның 63 хууздундан хөйү киришкен болуп турар. 20 хире сая кижилер Күрүне ачы-дузаны порталда ачы-дузаны ажыглааннар.

Чизе чорудулгазынга киришкен дөрт кижиниң бирээзи-ле онлайн чурумун ёзугаар чизеледир күзелин илередип турар. Ындыг хевир чизечи-биле дөрт хол-башпайн, салдынган айтырыгларга кандыг-даа эптиг үеде харыялаар арганы берип турар.

Күрүне ачы-дузаны порталында азы чизелээштин черлеринде айтырыглар хуудуздун долдурга, ук чорудулгага киржип болур. Чурттуң ыраккы болгаш чедери берге булуңнарынга чон чизези хуусаа бетинде эгелээн болгаш декабрь 20-ден орайтавайн доостур.

Чизениң сорулгазы – чизеге алдынган кижилерниң кайда чурттап чоруунуң, амыдыралының байдалының, кандыг дылдарны ажыглап турарының, омак-сөөгүнүн, эртем-суулунуң, өг-бүлө байдалының дугайында долу медээлерни чыыры болур.

Артур ХЕРТЕК очулдурган.

БҮГҮ-РОССИЯНЫҢ ЧОН ЧИЗЕЗИНГЕ ЧУРАГАЙЛЫГ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНЫҢ САЙЗЫРАЛЫ

Ындыг сайзыраңгай аргаларның бирээзи – күрүне хандырылгаларының (Госуслугага) Күрүне ачы-дуза порталынче бодунуң компьютеринден киргеш, чизениң анкетазын электроннуг хевирге долдурга, чорудуптары. Чурттуң Президентизи Владимир Путин, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ук портал таварыштыр чизеге киришкен.

Бо арга эптиг болгаш белен. Оон аңгыда, халдавырлыг аарыг үезинде даштыгаар үнмейн бажыңыга чизеледип алыр болганда, ону кадыкшылга айыыл чок арга деп санаан. Енисей Сибириниң регионнарында

130 муң кижилер бо айның эгезинде ынчаар чизеледип алган. Күрүне ачы-дузаны порталыга чизениң анкетазын ноябрь 14-ке чедир долдуруп болур.

Чурагайлыг технологиялар ачызында чизечилерниң ажылчын чепсээ – ручка биле саазын звес, а планшет апарган. Красноярскиниң статистика албаны «Чизечилерниң дневниги» деп рубриказынга Россия биле Моолдун кызыгаарындан ырак звес. Өвүр кожуунуң Хандагайты суурнуң чизечизи Алдынчы Куулар дугайында мынчаар бижээн:

— Хандагайты суур болгаш оон чоок-кавызында малчыннарның аал-

дары мээң чизе чорудар участогум ол-дур. Чаа планшетке дыка дүрген чаңчыга бердим. Чизени саазынга долдурарынга деңнээрге, планшетке дыка белен-дир. Ыракта малчын өг-бүлелерниң аалдарына барып чедерге, ийи, үш-даа хона бээр. Чамдык черлерге харылзаа-даа чок болур. Ындыг-даа болза бүгү Россия чергелиг чизе чоруп турарын улус шупту билер. Чоокка чедир-ле чизени саазынга долдуруп турганын улус сактып чугаалаар болду. Планшет уштуп эккээримге, шуут кайгай берген. «Чурагайлыг технологияларның сайзыраан деп чүвезин!» – дээш, аажок сонуургап көрүп турдулар. Улус-биле ужуражып чугаалажырга солун, ынчангаш ажылымга берге-дээшкннер турбады.

Алдынчы Куулар ышкаш эвилең-ээлдек чизечилер бүгү чурттуң ырак-узак, кыдыг-кызыгаар черлеринге ивижилерниң турлаанга, малчыннарның аалдарына барып четкеш, күрүне чергелиг чугула ажылын тергиин эки күүседип турар.

Чон чизезиниң доостурунга чедир каш-ла хонук арткан. Бүгү-россияның чон чизезиниң медээлерин чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинин шупту программаларын тургузарынага ажыглаар болганда, кижилер бүрүзү чизеледип алыр ужуруг.

Р. ДЕМЧИК белеткээн.

НАЙЫРАЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Россияның күрүне байырлалы – Чоннун чаңгыс деминин хунунде чүс тозан ажыг нация бүрүзүнүн төлээлери боттарының төрөөн дылынга онлайн таварыштыр байыр чедирген.

Дерзиг-Аксының дазылга бажынының салым-чаянныг чурттакчылары байырлал концертин бараалгадып, орус, армян, якут, хакас, бурят, грузин болгаш тыва – интернационал эш-өөрүн өөртүп хөглеткен. Дазылга бажынының сылдыстары Юрий Непомнящих, Наталья Новиченко, Саян Сат биле Сылдыс Шыдыр аян тудуп ырлап берген. Концерт соонда сураглыг ыры-хөгжүм үделгези-биле вальстап, самнап, байырлалды аажок солун эрттирген.

Чаңгыс күрүнеде эп-найырлалдыг чурттап чоруур чоннарның кол байырлалын республикада дазылга бажынарның ажилдакчылары ынчаар организаптап эрттирген.

Бистиң корр.

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

«Эки кылган ажил,
Элеп-читпес алдар!»

«Шын» солунун эрткен субботада, ноябрь 6-да, үнгөн 83 дугаар үндүрүлгезинде күш-ажылдың хоочуну, Тываның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Валерий Ховалыгович Кара-оолдун эжи Монгул-оол Биче-оол Кыргысовичин дугайында сактышкыннарын парлаан турган.

Ол-ла чүлдү «Шын» солунун «Контактыда» деп социал четкиде арынынга ноябрь 7-де база салып тараткан.

«Шын» солуну саазын кырынга 4000 кезек кылдыр парлап турар болза, солунун социал четкиде арынынга парлаан чүлдүрнү каш кижини номчууру – парлаан чүлдүң ужуру-утказындан, автордан, оларны солунун номчукчузу, социал четкиде бижикчизи сонугаанандан хамааржыр.

Бо талазы-биле алыр болза, Валерий Ховалыгович Кара-оолдун Тываның төлөптүг, ховар огу, талантылыг удуртукчу, улуг мөгө, үлгерлиг ада чораан Биче-оол Кыргысович Монгул-оол дугайында сактышкыннары ам бо хунге чедир солунун «Контактыда» арынынга парлаан чүлдүрнүн аразында тулган рекордту тургускан деп болур.

Чүге дээрге ол чүлдү ийи-ле хонук дургузунда барык 3 муң ажыр кижини көрүп, номчаан, 14 бижикчи интернет четкизинче ону улаштыр тараткан болуп турар. Ол ышкаш ам бо шакка чедир 159 бижикчи ол чүлдү улуг сонугаананы илередип, «чүрек басып» бадылааны база көстүп турар.

Ам ол чүлгө хамаарышкан социал четкиде бижиктерни кирип көрөзүңер:

Эрес Санчы:

– Амгы үениң удуртукчу даргалары Биче-оол Кыргысович ышкаш чону-биле чоок ажилдаар болза, амыдырал-чуртталга, ажил-агый дыка-ла бурунгаар сайзыраар боор!

Лада Серин:

– Мээң ачамны ам-даа сактып, чылыг-чымчак бижип турарынга аажок өөрүп мөгөйдүм.

Лада Сагаан:

– Чоргаарланып алгап ханмас мен, адым адаан алдарлыг ачамга кезээде мөгөөр мен. Четтирдим!

Алим Саая:

– Бистиң улуг өгбевис, бистиң чоргааралывыс. Биске номчуурга, дыка солун болду, авторга черге чедир мөгөйдүс!

Алимаа Машпалдыр:

– Дыка солун сактып бижээн-дир. Бис ынчан бичип турган бис. Бисти база спортка дыка-ла өөредип чораанын, ол үеде Ак-Тал суурувустун чурумнуг, арыг-силиг турганын ам-даа сактып чоруур бис.

Роланда Сотпа:

– Ак-Тал ам-даа арыг-силиг, спортчу хөвээр. Бо дарганы мен база дыка эки сактыр мен. Эки удуртукчу чораан. Хөндөргө чону ам-даа дыка арыгланыр, уран чүүлге-даа, спортка-даа шырап!

Сергей Байыр-оол:

– Езулуг тура-сорукутук, кайгамчык онза, талантылыг удуртукчу. Амгы үеде ындыг удуртукчулар ховар боор.

Екатерина Монгуш:

– Бо дарганы бичип чорааш көргөн, сактыр-дыр мен. Мээң ачам Даш-оол Кыргысовичиниң кады ажилдап чораан эжи. Ачам «Улуг-Хая» совхозка ажилдап чораан кижини.

Долаана Монгуш:

– Авторга улуу-биле четтирдис! Биче-оол Кыргысович даргавысты сактып бижээни дыка солун-дур! Кыргысович Хөндөргөге даргалап чорда, шынап-ла, спорттун шупту хевирлеринге Хөндөргө чемпионнап чораан.

Аяна Ховалыг:

– Даайывыс дугайында дыка-ла улуг чоргаарал-биле номчудувус. Четтирдис улуу-биле, автор!

Мөңгүн-Ужук Баазанай:

– Мен база Кыргысовичини дыка эки сактыр-дыр мен. Кады «Улуг-Хем» солунга бижиттинип, чогадыкчы каттыжышкын «Улуг-Хемниң чалгыларынга» киржип турдувус. Ынчаарда школачы-ла болгай мен. Ол үени сактырга, дыка солун-дур. Кыргысович ышкаш чончу даргалар бо шагда бар бе? «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун директору тургаш, хөй ажы-төлдүг малчын ада-иемге бажың бергенин утпас мен. Дыка-ла организаторжу, спортчу акый-ла болгай. Маевкаларда спортчу хемчеглерни бедик деңгелге, боду киржип эрттирер турду. Акымның номун эдилеп чор мен. Эки кижилерин чону утпас дээрши шын-дыр. Мени чашкы сактышкынче эдиртип экелген дээр авторга улуу-биле четтирдим. Мээң ада-иемни аажок хүндүлээр чораанын сактыр-дыр мен. Торгалыгга даргавыс шудургу ажилдап чорду ийин. Волейболдап турганы клуб артында шөл карактарымга чурттунуп келди. Ий, денди шырап даргалар чорду ийин. Ол үе амгы шаг болган болза? Шимченгир, чону-биле кезээде кады чоруур даргалар чораан. Амгы шагның даргалары кандыгыл?

Сайзана Монгуш:

– Улуг сонугал-биле номчудувус. Дыка-ла эки бижээн-дир. Четтирдис.

Тыва Кызы:

– Даайымың мөңгө адын алдаржыдып, аныяк-өскенге шак-ла мындыг төөгүлүг чүлдү бижип дамчытканы дээр улуг сонугал-биле номчудум. Кады төрөөннөриниң ажы-төлдери ам-даа аразында сырый харылзаалыг эдержип чоруурлар. Бистиң уктөөгүсүккө шак-ла мындыг кайгамчык, дидим, тура-сорукур даайлыг чораанывыс – бистиң сагыш-сеткиликке улуг чоргааралды оттуруп, тура-сорууусту, чуртталгаже көрүжүвүстү, хей-адывысты көдүрүп чоруур. Улуг-Хемде дыка-ла улуг стадионнун адын бистиң даайывыстың ады-биле адааны дээр чоргаарламас аргавыс чок. Улуг чоргаарал-биле чыл санында май айда байырлалдар болурга-ла, эш-өөрүмге, коллегаларымга ол стадионну мээң даайым ады-биле адаан деп чоргаарланып чугаалап чоруур мен. Даайым дугайында чүлдү парлааны дээр, четтирдим. Авамның ачазы – кырган-ачамның кады төрөөни, даайым Биче-оол Кыргысович дээрге төөгүдө кайгамчык арынны арттырган алдарлыг чогаалчы, алдарлыг мөгө.

Сергек Анай-оол:

– Бир тускай, онза кижилерниң бирээзи. Чугаалажып, хөөрежип шаг болган мен.

Екатерина Бакаа:

– Стадионувуска бистиң кудавысты комсомолчу кылдыр эрттирип бергенин ам-даа утпайн чор бис! «Эки кылган ажил – элеп-читпес алдар!». Мен база авторга катчып тур мен.

Дыка шын бижээн-дир! Бисти, аныяктарны, даргавыс ынчан дакпыр ажилдарга ажилдадып чораан. Малчынарга сакманчиктеп, будук-бүрү белеткеп, сизген кезип, пресстеп, чыып турувуста, даргавыс база бистиң-биле деңге ажилдаар чораан. Бижээн авторга четтирдис!

Алла Чымбалдай:

– Ам мындыг даргалар-даа ховар боор!

Саяна Донгак:

– Дыка шынын бижээн-дир автор. Шынап-ла, совет үелерде «Жданов» совхоз спорт, корум-чурум, арыг-силиг, хөй-ниити ажилдары дээр республика иштинге диңмилеп турганын сактыр мен.

Раиса Кыргыс:

– Дыка шын бижээн-дир! Авторга база чоргаарламас арга чок-тур. Улуу-биле четтирдис!!!

Мадриш Кыргыс:

– Бистиң улуг өгбевис, чонувустун чоргааралы!

Раиса Мишуткина:

– Номчуурга, эки деп чүвезин, чаражын! Ол үениң кижилериниң угаанынын!

Чечек Комбу:

– Ий, ам бо үеде чораан болза!

Чойганмаа Канчыыр-оол:

– Хайыраканчылар Монгул-оол Биче-оол Кыргысовичини чүгле эки талазы- биле сактып, чончу Чагырыкчывыс деп амдыгаа чедир чугаалажып чоруурлар.

Чечек Александровна-биле чери-чурту дээр, чону дээр кылган ажил-ижи улуг, оларның ажы-төлү, уйнуктары ону бадыткап чоруурлар.

Чижек кылдыр Лада Биче-ооловна угбавыстың огу, аныяк хуу сайгарлыкчы Серин Айдаш Андреевич бодунуң амы-хуузуңда «Мен Хайыраканга төрүттүнгөн мен, Тыва Арат Республиканың 100 чыл оюнга тураскаадып, кырган-ачамның ажилдап чорааны чагыргазының оран-савазының дээр чирин чаа шифер-биле салдырып кылыры меңээ чоргаарал-дыр!» – деп чугаалап олурду. Буянын кижиниң ат-алдары мөңгө дээрзин амыдырал бадыткап чор!

Вероника Кыргыс:

– «Эки кылган ажил

Элеп читпес алдар!» деп үлгер домактың бадыткалы бо ышкажыл.

Ийе, кончуг аныянда Торгалыгга ажилдап келгенер. Чечек Александровна башкывыс бисти 1-3 класска өөреткеш, ажил-агыының аайы-биле көжүп чорупкан турган чүве. Чуруктарның солунун.

Башкы Кадр:

– Шаанда, Ак-Тал Улуг-Хем районга хамааржыр турган. Волейболга республика маргылдаазы болурга, Улуг-Хемден ийи команда кээр турган. Бирээзи районнун командазы, өскөзи база Улуг-Хемниң Ак-Тал командазы. Бир райондан чаңгыс команда кирер деп турда-ла, Биче-оол Кыргысович маргыжып тургаш кирип алыр чүве болгай! Ол үеде Ак-Тал республикага диңмилеп турган суур болгай! Бо үениң чагырыкчылары чон-биле ындыг сырый ажилдаар болза, сайзырап, хоозураашкындан канчап-даа үне бээр магадылал бар!

Саяна Донгак:

– Спорт, культура дээр бүгү талазы-биле ажилдап чораан хүндүткелдиг дарга!

Любовь Кенден:

– Монгул-оол Биче-оол дарга улуг удуртукчу чораан. Бичип турган болгаш, дарганы сулуг караам-биле көрбээн-даа болзумза, сураан дыңнап өскөн мен. Ынчаарда хаак спортунга Монгул-оолдарга чедер спортчулар ховар турган боор. Дарганың ажы-төлү маргылдааларга тулган спортчу чараш хептерлиг кээрлер, боттары кончуг арыг-силиг тускай улус. Черле ол өг-бүлө өскөлөргө үлгерлиг, чонга көскү турган. Республика маргылдааларында чемпионнап турганын солундан номчуп турганымны сактыр-дыр мен. Автор дыка эки бижээн-дир, четтирдис. Эрткен үевиштиң кезик-чамдызын дыка солун кылдыр шүлүктөвишаан сагындырыптыңар. Ам-даа онза-солун сактышкыннарыңарны манап артым.

Монгул-оол Биче-оол Кыргысович дугайында сактышкыннарыңар автор Валерий Ховалыгович Кара-оолга «Шын» солунун редакциязының мурнундан солун, өөредиглиг, чоннун чүлдү-чүрээне дээр турар чүлдү бижээни, ону «Шын» солунга парлатканы дээр база четтиргенивис илередир-дир бис.

Б.К. Монгул-оол ышкаш эрткен-даа, амгы-даа үениң маадырлары тыва чонувус аразында эвээш эвес. Оларның дугайында сактышкыннары, амгы үениң чурумалдарын, очерктерни «Контактыга» Любовь Кенденниң «Ам-даа онза-солун сактышкыннары манап артым» деп бижээни ышкаш, «Шын» солунун редакциязы солунун номчукчулары болгаш бижикчилеринден манап турар.

Мерген АНАЙ-ООЛ белеткээн.

АРАГАЛААШКЫНГА УДУР КОЛ ЧЕПСЕК – ТООМЧА ЧОК БОЛБАЗЫ

Владимир Маяковскийниң «Арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкини – ниитилелдин амыдыралында сырый харылзаалыг ийи болуушкун болур» деп чугаалаан сестери амгы бистиң республикада ыт ишпес ажыг сугну ижип чоруур чамдык чаңгыс чер-чурттугланыыска дорт хамаарылгалыг. Арагалаар чорук, ылаңгыя аныяк-өскен аразында хамчык аарыы ышкаш тарап, оларны хаара тудуп турар бо чүүлдү канчап соксадырыл?

Россия Федерациязының субъектилеринин аразында чыл санында чоннуң арагалаашкынынга удур «Регионнарда элээр чоруктуң рейтингизи» деп чүүл бар. Ук рейтинг езугаар алырга, арага ишпейн турар 5 субъектилеринин аразында Кавказтың Ингушетия, Чечня, Дагестан, Кабардин-Балкар болгаш Карачай-Черкес республикалары 5 чыл улай кирип турар. 10-нуң санынче Тюмень облазы, Ставрополь край, Калмык Республика кирип турар. 2020 чылдың түңнелдери-биле алырга, Коми Республика, Чукотка авт. округ, Сахалин, Магадан облазы эң-не хей арага ижип турар деп санадып турар. Бистиң кожоларыыс Хакас Республика 69 дугаар черде, Алтай Республика – 76 дугаарында, Бурят Республика – 68 дугаарында турар.

Тыва Республика 2020 чылдың түңнели-биле алырга, 57 дугаар черде. А 2015 чылда 76 дугаарында турган. 5 чыл дургузунда чурттагыч чоннуң арага ижер байдалы чүгле экижип турарын бо сан-чурагайлар бадыткап турар. Ооң чылдагааны – республиканың Чазааның болгаш ниитилелдин чаңгыс сорулгалыг ажылының түңнелдери дизе, чазыг болбас.

Ындыг-даа болза оожургаары ам-даа элек. «Элээр Россия» деп аттыг федералдыг төлөвилелдин удуртукчузу, Россия Федерациязының Хей-ниити палатазының кежигүнү Султан Хамзаевтин бодалы-биле алырга, чурттагыч чоннуң арагага сундугары дээр-ле, хей-ле айыыл-халаптың, багай уржуктарның, кем-херек үүлгедиглеринин өөскүдүкчү болур. Ол чүл дээрже орук озал-ондаа, хүн бүрү амыдыралда чөрүлдээр, бижектээшкин болгаш аныяктар аразында кемниг херектер үүлгедиглери онза хамааржыр. Бо байдал, шынап-ла, ыңдыг.

Тыва Республиканың Прокуратуразының медээзи-биле алырга, 2019 чылда аар болгаш онза аар 345 кемниг херек үүлгедиишкиннери болган (2014 ч. – 414, 2016 ч. – 356, 2018 ч. – 334), ооң иштинде: – өлүрүүшкүн болгаш өлүрер деп оралдашканы – 115 (2014 ч. – 139, 2016 ч. – 112, 2018 ч. – 88);

– сагышты-биле кадыкшылга аар хора чедиргени – 332 (2014 ч. – 449, 2016 ч. – 395, 2018 ч. – 373);

– оваарымча чогуңдан кадыкшылга аар хора чедиргениниң салдары-биле когараан кижиниң өлгени – 25 (2014 ч. – 50, 2016 ч. – 47, 2018 ч. – 42);

2019 чылда 2002 кижии эзирик байдалда кемниг херек үүлгеткен (2014 ч. – 1881, 2016 ч. – 2412, 2018 ч. – 2408).

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының чыл санында берип турар дыңнадылгалы-биле 2020 чылда:

– эзирик байдалдыг чораан 3215 чолаачы туттурган (2015 ч. – 5320, 2016 ч. – 4580, 2019 ч. – 3351);

– орук озал-ондаанга таварышкаш, амы-тынындан чарылган кижилерниң саны – 103 (2015 ч. – 120, 2016 ч. – 118, 2019 ч. – 104).

Эзирик байдалдыг чорааш, аар кемниг херек үүлгеткен, орук озал-ондаа кылган чаңгыс чер-чурттугланыыстың хайы-биле Тыва Республика ол талазы-биле баштайгы одурулдарда чоруп турар. Өлүрүүш-

күннерни, оларның аразында кем чок бичии чаштар амы-тынындан чарылган болуушкуннарны кижилер ам-даа утпаан.

Оларның аразында эң-не дыргын апарган – Ак-Довурак хоорайга арагалаашкынның түңнелинде бүдүн өг-бүлө чырык черден чарылган, 2013 чылда эзирик чолаачы «ЛДО» деп адап чаңгыга бергенивис черге хей кижилерни бастырып, аныяк өг-бүлениң амы-тынынга четкени дээн ышкаш болуушкуннар хей.

Чоокта чаа-ла солагай талакы эрикте дачаларга эзирик чолаачы маршруттуг таксини үстүрген түңнелинде, хей санныг школачы ажы-төл кемдээн. Мындыг янылыг таварылгалар эвээш эвес болуп турары хомуданчыг. Эзириктин үүлгедиглеринин эң-не коргунчуг түңнелдери – ада азы ие чок артып, чаш ажы-төлдүң берге салым-чолга таваржыры.

Эзиртир суксуннар эвес болза, ол кемниг херектеринин хей кезии болбайн барып болур турган. Улуг Совет Энциклопедияда мындыг тодарадылга бар: «арага – эзирик хөделиишкиннер тывылдырар этилдиг спирт, наркотик-тиг бүдүмел; хейнү ижер болза, төп нерв тургузуунуң хүлээлгелерин үрээр. Хей эвес хемчээлдиг-даа болза, мага-боттуң чугула функцияларын үрөп, кезектеринге болгаш бүдүлгелеринге улуг хора чедирер, чүрек-дамыр болгаш нерв системазынга, баарга, ижин-хырынга органиктиг аарыглар тывылдырар, кижиниң моральдыг болгаш психиктиг сайзыралынга улуг когарал чедирер».

Араганың химиктиг формулазы – C_2H_5OH . Биохимияның көрүжү-биле алырга, алкоголь – мага-ботту үрегдээринден аңгыда, аңаа чаңгыгышкын тывылдырар хоран. 1972 чылдың Күрүне стандарты езугаар этилдиг спирт – чидиг чыттыг, кывыычал болгаш өң чок суук бүдүмел. Хөлээшкын, ооң соонда төп нерв системазын тургузуптар шынарлыг, күштүг дээштиг наркотиктиг бүдүмелдерге хамааржыр чүүл.

Араганың кем аймаанче кирип, ол тускай болганындан хей эвести ижип болур деп шын эвес бодал непереп турар. Ол туруш национал республикаларда, ооң иштинде Тывада база неперептей. Чижээ, мынча дижи: «Арага – ак чем-дир, ону хүндүлүг аалчылар келгенде салыр». Оон аңгыда, эзиртир суксуннар ижерин чигир чири-биле дөмейлей бээр таварылгалар бар: бир эвес чигирлиг чемни хейнү чири болза, чигир аары тыптып болур. А өй-хемчээлдиг чири болза, ол көңгүс анаа болгаш амданныг. Ынчалза-даа билип алыр ужурлук чүүл – кандыг-даа кижии чигирлиг чемни өй-хемчээл чок чип алгаш, ок-бижек тутпас, столда кады олурар кижии халдапас, кижилерни күштеп-күчүлөп, эттеп-сол, эт-сеп үрегдеп, хоойлу-дүрүм хажыда бербес болгай. Кандыг-бир чемни хемчээл чокка чири угаан-медерел бүлөретпес, кайы хамаанчок аажылатпас болгай.

Тывада арага-биле демисел өске-даа угланышкын-нарже улам шапкынчаан. Тыва Республиканың ИХЯ-ның дамчыдып турары-биле, 2020 чылда 124 тонна спирт холумактыг болгаш эзиртир суксуннарны хавырган,

ооң-биле чергелештир 29 кеземче херээн оттурган. Бо сан-чурагай бистиң бичии республикавыска хамаарыштыр алырга, канчаар-даа аажок хей. Бир эвес ук хавырттыгана бараан садыг-саарылгаже кире берген болза, Тыва та чеже кижини оскунуп болур турганын бодаары безин берге!

«2019 чылда Тыва Республикада ажы-төлдүң болгаш ажы-төлдүг өг-бүлелеринин байдалының илеткелинден» алырга, 2020 чылда 95 165 өг-бүлө бүртүктүнген. Оларның аразында хей ажы-төлдүг 31 346 өг-бүлө бар, чединмес деп санадыр 25 842 өг-бүлө бар. Социал үделге-хайгааралда 5 470 өг-бүлө бар, оларда ажы-төлдүң ниити саны – 15 523. Эрткен чылдарга бодаарга, ук сан-чурагай көвүдөп, ооң-биле чергелештир социал дуза негеттинип турар өг-бүлелеринин саны база неме-жип турар. Ооң уламындан социал айыылдыг байдалда турар өг-бүлелер база 655 четкен, оларда 1 688 ажы-төл бар (2018 ч. – 623, 2017 ч. – 613).

Чаштар бажыңнарында ажы-төлдүң 80 хуузу – социал байдал аайы-биле өскүс деп санадыр ажы-төл тургустунган. Чүге дээрже арагага сундуккаш, ада-ие эргезин казыткан кижилеринин ажы-төлү болуп турар. Арткан 20 хуу ажы-төлдүң ада-иезиниң чок апарганының колдап турар чылдагааны – арага.

Хей ажы-төлдүг ада болганында, мындыг таварылгада харысалгалыг албан черлеринин берге байдалда турар өг-бүлелерге тоомча чок хамаарылгазы, ажылынга бердинмээни болгаш боттарының дорт хүлээлгезин күүсетпейн турары мени дүвүредип турар. Ооң кадында, бо болуушкун дээш эрге-дужаал эдилээнерниң кайы-зы-даа кеземчеге таварышпаан! Ол кижиниң эш-өөрү, төрелдери, кожолары база-ла кыдыында арткан. Өртке амы-тынындан чарылган чаштар дээш хамаарылгалыг кижии бүрүзү сеткилинин ырак ханызында буруузуруп чоруур боор деп идегелим улуг!

10 чыл бурунгаар Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга республиканың адаларының бирги форуму болуп эрткен. Хүн бүрүнүң чидиг айтырыл-ларын сайгаржып турган үеде, Тыва Республиканың Баштыңы бүгү чон мурнунга арагага шуут дегбес мен деп аазаан. Ооң бо үлегерин республиканың хей-хей адалары деткип, каттышкан. Бир чыл эрткенде, ийиги Адалар шуулганынга «Тываның эр кижилеринин дүрүмүн» хүлээп алган, ол ам республиканың бүгү-ле өөредилге болгаш өске-даа черлеринин кол каасталгазы апарган дизе чазыг болбас.

Дүрүмнүң бирги кезээнде: «Сен – бурунгу чаагай сеткилдиг чоннуң салгалы сен, ынчангаш төлөп чок чорук кылыр эрге чок дээрзин кажан-даа, каяа-даа утпа. Бодуңнун төрөл салгалыңны билир болгаш сактып чор» деп бижээн. Үшкү кезээнде «Бодуңнун угаан-медерелиңни болгаш күш-дамырыңны доктаамал сайзырат. Кадыкшылды дадыктырар болгаш быжыктырар херек, хоралыг чаңчылдарга алыспа, бодуңнун өндүр улуг өгбелериңге төлөптиг бол» деп бижээн.

Бо хүн чеже эр кижии чоннуң бо дүрүмнеринге чагыртып чоруурул? Сактырга-ла, ук дүрүмнү анаа-ла бижики кылдыр хүлээп ап, кандыг-бир хемчеглерге ажыглап турза-даа, ооң ханы утка-шынарын бодабайн, өгбелеринин мерген угаадылгаларын билбейн турар-дыр. Бурун шагдан тура-ла эр кижии өг-бүлезинин баштыңы болуп келген. Ооң ажы-төлү, аймаа болгаш салгалдарының канчаар чурттаары эр кижиден хамааржыр болгай.

ТГЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы Начын ДОРЕ,
очулдурганы эртем ажылдакчызы
Начын МОНГУШ.

СОНУУРГАКТАРГА

Бүгү делегейде 7 млрд. 700 сая чурт-такчыларның чартыы, 3 млрд. 500 сая 250 муң хире кижии хүн бүрүде ристи чемге ажыглап турар.

УЛУГ-ХЕМИМ, ЭНЕ-САЙЫМ

Улуг-Хемниң солагай талакы эриинге Барыын Сибирьниң оргулааштары төнер, а оң талакы эриинден Чөөн Сибирьниң улуг тайгалары эгелээр. Ынчап кээрже ол бойдустан Сибирьде чайгаар бүткен кызыгаары болур. Ооң бажында, Тывада – төвелер, а төнчүзүнде, Соңгу Доштуг

океанда, ак адыглар чурттап турар.

Күчү-күштүг Улуг-Хем чогум Кызыл хоорай кыдыында каттышкан черинден эгелээр. Ооң Тывада калбаа 100-тен 650 метр чедип турар. Океанче кирип чыдар уну 50 километр калбак.

Бии-Хем биле Каа-Хемниң белдиринден Соңгу Доштуг океанга чедир Улуг-Хем – Енисей 3354 км агымны эртип, барык чээрби муң хемниң суун, ооң иштинде Ангара, Туңгустар ышкаш улуг хемнерни бодунга бириктирип алган.

Улуг-Хемниң агым суундан аңгыда, ооң бассейнинге Байкал хөл база кирип турар. Хөлдүң суу 23000 куб.км хем-

чээлдиг. Ол дээрже делегейниң дус чок суунуң оннуң бир кезээ-дир. Хөлдүң суг савазынга 23 Арал далайны азы 92 Азов далайны кудуп каап болур. Бо эгээртин-мес суг – Енисейниң адыры Ангараың эгези болуп чыдар.

КОМПОЗИТОРНУҢ 75 ХАРЛААНЫНГА

Композитор Борис Чамбыт 200 чыгам ырларны бижээн. Беш ыры чыындыларын парладып үндүрген («Ырым сенде – Улуг-Хемим», 1978; «Шокар аъттыг уруг», 1995; «Ырлаксанчыг Бай-ла Тайгам»,

2002; «Чүшкүрбейн баарың ол бе?», 2011; «Төрээн Тывам – алдын черим», 2014).

Борис Чамбыт Бай-Тайганың булуң бүрүзүнге тураскааткан, чер-чуртун алгап-йөрээген ырларны хейнү бижээн. «Хемчиим бажы Бай-ла Талым» (сөзү Б. Чүдүктүү), «Шуюм ол-дур өскөн черим» (сөзү С. Молдурганы), «Улуг Көөп-Сөөк чуртумайны» (сөзү К. Чүлүдүмнүү), «Дасы-Аксы» (сөзү И. Дүмөн-оолдуу), «Кара-Хөлдүң огу-ла мен» (сөзү В. Саган-оолдуу) оон-даа өске ырлар чон аразында калбаа-биле неперептей апарган.

Бистиң корр.

Спорт болгаш өг-бүлө

АРАТ ОНДАР БАШТАЙГЫ ОНЛАЙН-ШЫДЫРАА КЛУВУН ТУРГУСКАН

Бүгү делегейниң шыдыраачылары дүн-хүн дивейн, хонуктуң 24 шагында дургаар ойнап турары интернет платформазы lichess.org сайтта «Тува-запад» деп Тывада бир дугаар онлайн-шыдыраа клубун эрткен 2020 чылдың апрель айда Чадаана хоорайның дугаары 1 школының шыдыраага тренер-башкызы Арат Даш-оолович Ондар ажыткан турган.

Хамчыктыг аарыг коронавирус кедереп эгелзэн үеде, бүгү Тываның шыдыраачылары интернет таварыштыр ойнаарын организастан, оларны ол сайтка бүртүктөп алырынга чедир айтып берип турган тренер башкы Арат Ондар шыдыраа сайзыралындан аңгыда, улуг-биче шыдыраачылар аразында коронавирууска удур дээштиг профилактиктиг хемчегни алган деп болур.

Шыдыраачы кижилер ойнаксаанда, кужур дилзэн теже шыккаш шыдыраалаар эш дилеп, улчуп чоруп бээр...

Эрткен чылын коронавирууска удур карантин чарлаптарга, Арат Ондар lichess.org сайтка «Тува-запад» онлайн-шыдыраа клубун тургускаш, аңаа хунуң-не ийи катап онлайн-турнирлерни эрттирип турганы Тываның «кужурзураан» шыдыраачыларының «кужурун хандырган». Оларны бажыңдан үнмейн, бүгү Тыва, Сибирь, Россия хамаанчок, бүгү делегейден шыдыраачылар-биле ойнаар, ооң уламындан мергежилин бедидер арганы берген.

Ам бо хүнде Чөөн-Хемчик кожуунунң Шыдыраа федерациязының даргазы Арат Ондарның lichess.org сайтта тургусканы «Тува-запад» онлайн-шыдыраа клубунда 283 кижигүн бүртүктөк. Оларның аразында чүгле Тываның шыдыраачылары эвес, Россияның өске регионнарындан, даштыкы чурттардан безин шыдыраачылар хей.

Эрткен чылдың чайын Тываның экс-чемпиону, Өвүр кожуунунң улуг эмчизи, шыдыраага Тываның хей дакпыр, Россияның прокуратура ажилдакчыларының аразында 5 дакпыр чемпиону, баштайгы тыва мастер Валерия Кууларның ачазы Валерий Николаевич Кууларның төрүттүнген хунуңга тураскааткан «Тува-запад» клубунга эрткен онлайн-турнир делегей чергелиг болганы, Ондар башкының тургускан онлайн-клубу делегей чергелиг апарган деп чүвени бадыткаан.

Хамчыктыг аарыг бо чазын кезек чавырлы берген үени ажыглап, Арат Даш-ооловичиниң идепкейи-биле Тыва Республиканың шыдыраага кыскалаткан үе-биле ойнаар (рапид) чемпионатын Чөөн-Хемчик кожуунунң удуртуплазы, «Чаңгыс демниг Россия» намының кожуун салбыры ТР-ниң Спорт яамызы-биле дугурушкаш, кады организастан эрттирген.

Ол чемпионаттың түңнелин үндүрүп, тилекчилерни шаңнап-мактап турар үеде, хей чылдар иштинде чоннуң ажы-төлүн өөредип келген ачы-хавыяазы дээш тренер башкы Арат Ондарга Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижиин тывыскан.

Кандыг-даа кижилер укталып, дөстелип үнген төөгүлүг, төрзүн чурттуг, төрөл бөлүктүг болур.

Арат Ондарның кырган-ачазы Каң-оол Ичин-Норбуевич Ондар Сүт-Хөл кожуунунң алдар-аттыг, ажил-тудунгур, билдингир кижилериниң бирээзи чораан.

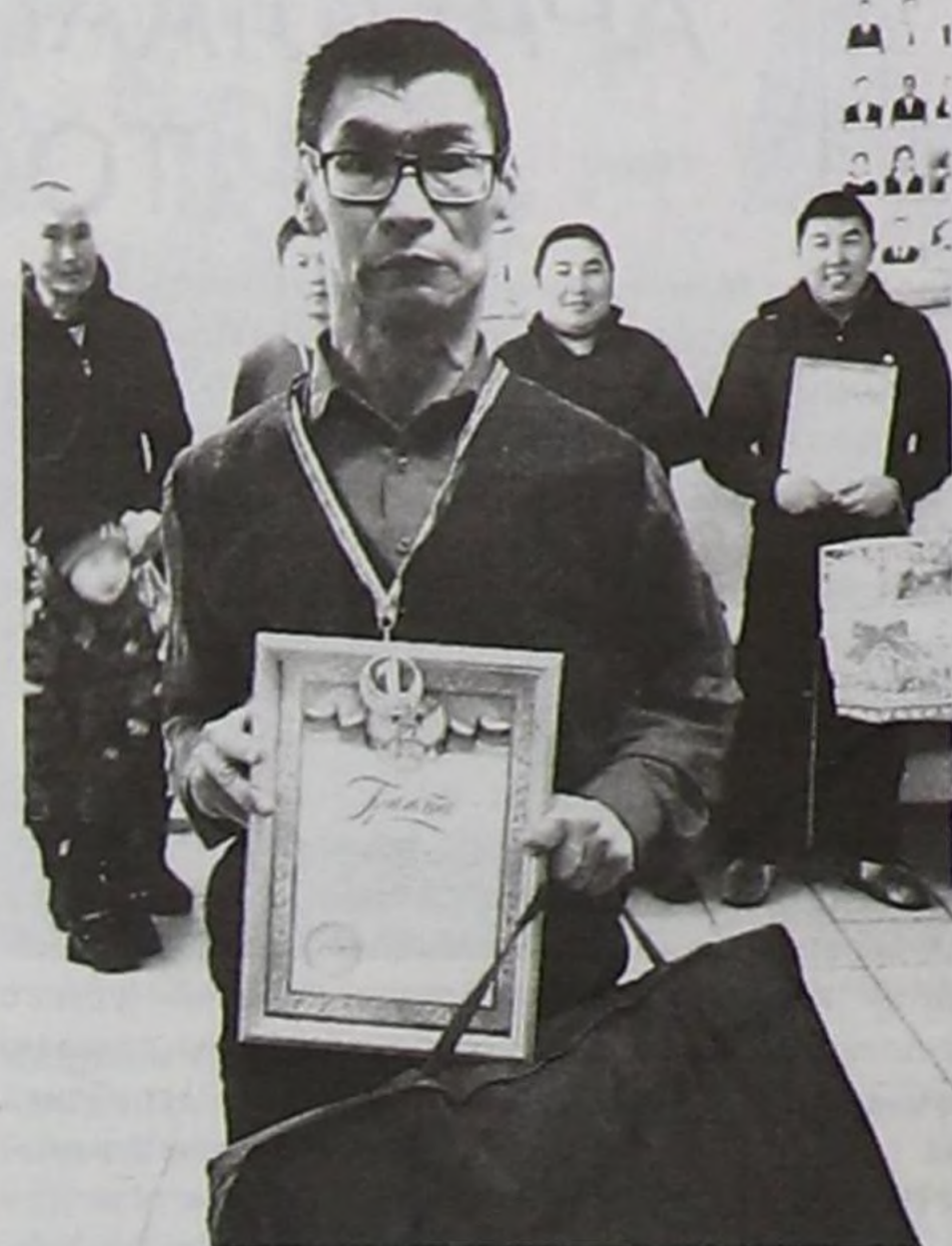
Ол ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп-кижизидип каан.

Уруу Хажыт Каң-ооловна дээди эртемниг орус дыл башкызы база бир уруу Берзат Каң-ооловна Россияның алдарлыг башкызы болганнар. Оолдары Даш-оол, От-оол, Курзат шупту мөге-шырак эрлер болуп өзүп келгеннер.

Арат башкының ачазы Даш-оол Ондар Сүт-Хөл кожуунунң Начын мөгежи деп хүндүлүг атты эдилеп чораан болза, ооң кады төрзүн дунмазы Курзат Ондар дзюдо хүрешке баштайгы дээди эртемниг тренер башкы болган. Ол Совет Тываның 40 чыл оюнга тураскааткан тыва хүрешке аныяктар аразында республикага шүүлген турган. Ооң «адының бажы» аныянда-ла хоя бергени кончуг хомуданчыг болган...

Мөге кырган-ачазын, даайларын дөзеп, Арат Даш-ооловичиниң ортун огулу Артыш бичизинден тура-ла

тыва хүрешке сонуггалын илередип, бодунуң назы-хар бөлүүнү аңгы-аңгы маргылдааларга шүглүп, үжүрлежип турар апарган.

Улуг огулу Сеңгин-Чаңгы харын шыдырааже сундулуг болуп, бодунуң назы-хар бөлүүнү республикага чемпионнап, шаңналдыг черден черле дүшпес апарган. Ол чүгле Тыва иштинге эвес, Сибирь, Россия деңнелдиг шыдыраа маргылдааларына база хоомай эвес киржиپ турар.

Сеңгин-Чаңгы ачазының тургусканы «Тува-запад» онлайн-шыдыраа клубунуң база бир башкарыкчызы, билдиги шийтекечи апар чыдары база солун. Сеңгин-Чаңгының ачазы-биле Адар-Төш артында кожууннарның шыдыраачылары хамаанчок, Улуг-Хемден безин шыдыраачылар lichess.org сайтка бүртүктөкеш, «Тува-запад» клубунуң кижигүннери болган. Олар ам бүгү делегейниң шыдыраачылары-биле интернет таварыштыр ойнап турар апарган.

Арат Ондарның хеймер огулу Демир ам-даа чаш хирезинде база-ла шыдыраага сундулуун көргүзүп, ачазын, акыларын «Шыдыраалаар-дыр че» — дигеш, оларны анаа олуртпас апарганы база солун болгаш чаптанчыг-даа.

Демир Ондар алызы барып улуг шыдыраачы болур деп чүве ооң чаш-даа болза, шыңгы көрүжүнден безин көстүп турар...

Арат Даш-ооловичиниң улуг уруундан чаш уйнуу база-ла акыларын, өгбелерин дөзээр дээрзинге чигзиниг чок.

Эрткен улуг-хүнде Арат Ондар башкының тургусканы «Тува-запад» онлайн-шыдыраа клубу lichess.org сайтка Россияның онлайн-шыдыраа клубтарының аразында болган 1 дугаар лига маргылдаазында 23 команда аразында 3 дугаар черни алгаш, келир улуг-хүнде Дээди лигага ойнаар эргени чаалап алган. Ол маргылдааның түңнел таблицаның хоолгазын адаанда киирдвис.

Онлайн-шыдыраа маргылдааларының болгаш Тывадан оон-даа өске онлайн-шыдыраа клубтарының, оларның кижигүннери дугайында «Шын» солун дараазында үндүрүлгелеринде тодаргай чырыдар.

Тывага баштайгы онлайн-шыдыраа клубун Чадаанадан тренер башкы Арат Даш-оолович ажытканына улуг чоргаарланып, бо чүүлдү бижидим.

Мерген АНАЙ-ООЛ.

Регионы-Блиц LVI Первая Лига межклубный турнир		
№	Команда	Очки
1	Мерген	134.22245442
2	Байкальские зоры	102.2444266203
3	Тува-запад	22.022444403
4	Иркутские зоры	
5	Алтай	
6	Хангай	
7	Саяны	
8	Саяны	
9	Алтай	
10	Хангай	

«ШЫННЫҢ» почтазындан

БУЯННЫГ ЭМЧИВИС

Антонина Данововна Монгуш 1971 чылдың онза чараш хуулгазын, тоолзуг күскү бойдус черниң кырын алдын-сарыг бүрүлери-биле шыа алган үезинде Ак-Довурак хоорайга Данов Хертекович биле Татьяна Торжувна Дивиилениң өг-бүлезинге ийи дугаар төлү болуп чаяаттынып төрүттүнген. Кыстыг болганынга ава-ача аажок өөрүп, ол үеде бир харлыг турган акызы дуңмалыг болганынга канчаар-даа аажок амырап турганнар. Ада-ие чаа төрүттүнген болугур чаактыг, чаптанчыг бичии кызын Антонина деп адап алганнар.

Билип кээрге-ле, авазы – Татьяна Торжувна бухгалтер болуп ажилдап чораан, самбыңны санап турганы бичии Тоняга дыка сонугранчыг турган. Өзүп келгеш, авазы ышкаш самбың кагар садыгжы болурун бичии уруг күзеп чораан. Школага өөренип турда хоорай школаларының улуг класстарының өөреникчилеринге немелде мергежил чедип алыры-биле, хоорайның өөредилге-бүдүрүлге комбинатынга (УПК) өөренип кичээлдээр турганнар, ону ам «Аныяк» деп адаар апарган. Аңаа баргаш, садыг-саарылганың чажыттарын шигээдип, садыгжы болур күзелин улам байыдып өөренип алган. Ол Кызылдың 2 дугаар школазын 1988 чылда чедиишкинниг дооскаш, Новосибирскиниң садыг университетинче дужаагаш, балл четпейн барганы-биле кирип шыдавайн барганын чугаалаар.

– Садыгжы болуксаан кижини канчап эмчи апарганыңар ол, Антонина Данововна?

– Ол үеде эмчи угбам Мария Демчиковнаның сүмези-биле эмчи училищезинче кирип, биология экзаменин «5»-ке дужааптарымга-ла, мени дораан хүлээп алганнар. Өөренип тургаш, чоорту эмчи мергежилди сонугургап эгелзэн мен. 1991 чылда улаштыр дээди эртем чедип алыры-биле Алтайның күрүне университетинче дужаап киргеш, аңаа акушер кижини көргөш, сонугургап, ол-ла олчаан акушер-гинеколог болуп ажилдап-чурттап чор мен.

– Ажылыңар кончуг буянныг, ие кижиниң ава болурунга аас-кежиин шаңнап чоруур онзагай мергежилдиг-дир силер. Ажылыңарда солун таварылгалар хөй болган боор, номчукчуларга сонугургадып көрүңерем.

– Ийе, ындыг солун таварылгалар хөй, ынчалза-даа уттундурбас бир таварылганы чугаалаайн. Интернатура эртип турар үемде божуп турган иштиг херэз-жен кижиге хенертен хан агышкыны болу берген. Эмчилер ол иениң дамырын тыппайн, кезек када дыка девидзэн бис. Ол дээрге эң-не айыылдыг, дүрген хемчег албас болза, дириг кижиниң тыны хыл кырында келген деп чүвени эмчи бүрүзү кончуг эки билер. Мен база коргуп тура-ла ооң дамырынче инени кирип идипкеш, олче эмнерни салып, үе-шаанда улуг дузаны чедирген бис. Бо таварылга меңз чэрле уттундурбас болуп арткан чүве.

– Эмчи мергежилдиниң угланышкынары хөй болгай, ам чүге албан-биле акушер-гинеколог болганыңар ол ирги?

– Ынчан божуур бажыңга практика эртип турумда бир херэз-жен кижини божуп чыткан чүве. Эъди аараан херэз-жен кижиниң божуур дээш кайы хире бергедеп аарып кээрин, ооң соонда бичии чаш төл көстүп, төрүттүнүп келгеш: «Ыңаа-ыңаа!» – деп алгырып, баштайгы алгызын медээлей бээрге, ооң чырык чер кырынга чаяаттынарынга база ие кижиниң «ава» болурунга дузалаары дээрге-ле улуг аас-кежик-тир деп медегер билгеш, олчаан акушер-гинеколог болуп күзелим одунган чүве.

Антонина Данововна 1999 чылдан эгелеп Барыин-Хемчик кожуунунң төп эмнелгезиниң божуур салбырынга аку-

шер-гинеколог кылдыр ажилдап, баштайгы күш-ажылчы базамын эгелзеш, бо хүннерге чедир ынак мергежилдин ара кагайн, херэз-жен чонга «ие», «ава» болурунга дузалап, чаш төлдөргө чырык чер кырынга чаяаттынып, дузалап чоруур буянныг эмчи.

– Бис үе солчулгазының берге үезинде чурттап турар болгай бис. Хамчыктыг ковид аарыы нептереп, тарап, кижилерге улуг когаралды чедирип турарын билер бис. Ынчалзажок бо чыл силерниң юбилейлиг чылыңар деп билер турар мен. Өг-бүлөңер, ажы-төлүңер дугайында чүнү чугаалап болур силер, Антонина Данововна?

– Ийе, кончуг шын чугаалап тур силер. Үе берге бол, бо чыл биске онзагай чыл деп чугаалаксаар мен. Чүге дээрге улуг оглум Дамбылдың ынак эжин ада-иезинден айтырып, келин кызывысты аал-оранывысче уткуп хүлээп алган бис. Ол ышкаш ортун оглум Даваа-Доржу мээң буянныг оруум изеп эмчи болур күзелин боттандырып, база-ла Алтайның күрүне университетинде өөренип турар, бичии уруум Дамырак бо чылын эге школаны дооскаш, 5-ки класста үлгерлиг өөреникчи болуп чоруурунга авазы мен чоргаарланып чоруур мен. Уругларым чедиишкиннери-биле каттай мээң юбилейим база таваржып келген.

Ажы-төлүмнүң-даа, бодумнун-даа ажил-ижимге чедиишкинниг болуп чоруурувус дээрге-ле бистиң ачавыстың өг-бүлезинге, ажы-төлүңге дузасы, бисти деткип, кызыгаар чок быжыг ынакшылын биске сөңнеп чоруурунга чоргаарланып, ажы-төлүмнүң ынак адазы, өг-бүлөмнүң чөлөңгиле болуп чоруур ынак эжим, өм ээзи Михаил Хопунович Монгуштуң үлүг-хуузу аажок улуг. Ол амгы үеде ажы-төлүн карактажып, оларга арга-сүмезин айтып берип чоруур үлгерлиг ада.

– Антонина Данововна, силерниң өөрүшкүңерге мен база катчып, юбилейиңер-биле байыр чедирип, аас-кежик, өөрүшкү-маңнай аал-ораныңарга кезээде-ле силер-биле кады чорзун! – деп йөрзэл сөстөрүмнү сөглөвишаан, ажы-төлүңерниң база чоок кижилеринерниң силерге бараалгаткан чылыг-чымчак күзээшкннерлиг одуругларын ба-

раалгаттым.

Амыдырал-чуртталгада ававыс дег, Арга-сүме, дуза кадып, сургап чоруур. Алыс боду оожум-топтуг, кызымаккай Ажыл-ишчи чоргааранчыг угбавыс сен.

Дуңмалары бисти деткип, өрү тыртып, Доозавысты эртем-билиг чедиржип каан. Төрөп-дөргүл, эжиң-өөрге үлгерлиг Төлөптүг дээн эргим ынак киживис сен.

Шилип алган эртемиңге шынчы болдуң, «Эмчивис» – деп, чоннуң сөңзэ мөгөйүп тур. Буян кылган авыралың өртээ кылдыр, «Четтирдим!» – деп, чылыг сөзүн сөглөп чорлар.

Кады чурттаан ынак эжиң – даянгыгың, Эрес-омак оолдарың – чоргааралың. Чечек ышкаш чаңгыс кызың – хүнчүгежиң Чуртталгада омак-хөглүүң оларыңда.

Оожум-топтуг дуңмавыстың, угбавыстың Төрүттүнген хүнү-биле төрөлдери Сеткиливис ханызыңдан байыр тудуп, Чечектерниң чараш каазын сөңнеп тур бис.

Аржаан суу дег арыг чымчак сеткилчеге Аас-кежик, өөрүшкү долуп чорзун! Хайыралыг эргим ынак угбавыс сээң Кадыкшылың кезээ шажда быжыг болзун!

Ойнап өскөн Хемчик хемниң агымы дег, Оңгул-чиңгил оруктарга тура дүшпө! Улус-чонуң, уругларың аразыңга Ам-даа хөй чыл, өөрүшкүлүг кады чурта!

Раиса ОНДАР, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң Журналистер, Тываның Чогаалчылар эвилелдериниң кижигүнү.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ТУРАСКААЛ

Репрессияның коргунчуг, дидиренчиг уржуктарындан чеже хөй аныяк өг-бүлелер, чаш ажы-төл эрээ-хинчек көрүп эрткенин аңаа таваржып чорааннар кажан-даа утпас. Ынчангаш чыл санында-ла октябрь 30 – оларга мөгөйгү хүнү.

Октябрь 29-та Араттың тураскаалының чанынга ооң мурнунда чылдарда ышкаш хөй эвес-даа бол, албан езунуң элзэн каш кижилери чыгып келген. 2009 чылда ажылын эгелзэн «Салгын» деп хөй-ниити организациязының тургузукчулары баштайгы өске ажилдарының соонда, 2012 чылдан бээр аныяк назынында адып-бооладып ииттирген, буруу чок актыг кижилерниң ат-алдарын мөңгөжидип, хөрек тураскаалдарын оларның чаңгыс чер-чурттуглары, төрөлдери, салгалдарының дузасы-биле тургузуп эгелзэннер. Эгезинде Оюн Танчайга, дараалаштыр Чурмит-Дажыга, А-Т. Хемчик-оолга, бо удаада Куулар Сунгар-оол Товунак оглунга кылганнар. Бюстунуң кырынга шып каан ак пестү эгелекчилерниң бирээзи, Национал музейниң директору, эртемден Каадыр-оол Бичелдей-биле маадырның дорт салгалы, республикада капитал септелге фондузунуң чингине директору Мерген Дагба оларның ажыдып, дүжүргени-биле хемчег эгелзэн. Репрессияның ханныг кара үлгедиглеринге хамаарыштыр Дээди Хуралдың оралакчы даргазы Ирина Бадыргы эге сөстү ап тайылбырны кылгаш, кызыл гвоздика чечектерни тураскаалга мөгөйүп салырга, өскелер ооң соондан эдерип салган. Куулар Сунгар-оол 1908 чылда Өвүр кожуунунң Бора-

Шайга төрүттүнген. Ол аныяанда-ла кызыл-өглөр, бижик бөлгүмнери таварыштыр моол, латин үжүк-бижикке өөренип алгаш, бодунуң чаа чүүлү дүрген шигээдип алыр салымны-биле Барыин-Хемчик-оол АРБЭЗ-ге ажилдап кирген. Аңаа ажилдап турда, ону Тываның элчини кылдыр Моол күрүнеже ажилдадып чоруткан. Оон ээп кээрде, шаңнаткан «чиик-кара» машиназынга (ам болза УАЗ-469 хевирлиг) ийи кызы, өг-бүлөзи-биле орук ара аалынга кээрге, авазы кончуг шыырак Хандыжап хам оглу моон соңгаар эглип келбесин элдээртип орган. Улаштыр Кызылче кирип келгеш, Тываның Чазаанга Моолдан эккелген машиназын хүлээдип бергеш, боду Улуг Хуралга секретарь кылдыр ажилдаан. 1936-1937 өөредилге чылында Москваның Чөөн чүк улустарының коммунистиг университетинче өөренип чоруткан. 2 чыл чоокшуладыр өөренип чорда, Сунгар-оолду Тываже келдирген. Кижиниң аргажок нүгүлдүг байысаалгалар эгелзэн. Ол чүү деп-даа шынзыдып чадап каан. 30 харлап турган аныяк каадырны нүгүлдээш, боолап ииткенин амгы салгалдары улуг мөге, Өвүр оглу Владимир Семис-оолович, Мерген Балыкайевич, юрист Аяна Петровна сагыш-сеткили дойлуп чугаалавышаан, тураскаалды хүлөрдөн сиилбип кылган скульпторга, организакчыларга өөрүп четтиргенин илередип, мактал бижик, ак кадакты Анай Балчыровна, Валерий Ховалыгович Кара-оолдарга хүндүлөп сунганнар.

Актыг черге ялалаткан өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн чүгө оларның хан төрзэн ажы-төлү, ачылары, уйнуктары эвес, ниити аныяк-өскөн болгаш келир үениң салгалдары өөренип, көрүп-билип, чоргаарланыр ужуруг дээрзин ук идеяның үндезилекчизи Каадыр-оол Бичелдей, күш-ажылдың хоочуну, Улус өөредилгезиниң

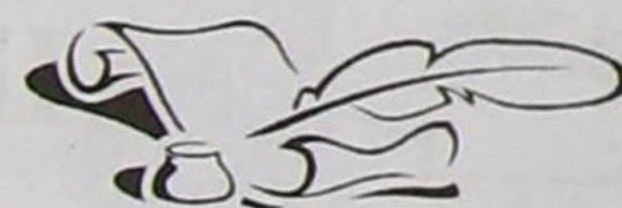
тергиини Анай Балчыровна чугаалааннар. 15 кижини саставтыг «Салгын» деп ыры-хөгжүм ансамблинде уран талантылыглар марафон, үнүүшкүннерже ээлчежиң чоруп тургаш, кончуг буянныг үүлени бүдүржүп келгенин демдегеп, ам-даа сорулганын уламчылап ам-даа тураскаалдарын тударын аазаан.

Сөөлүнде Сунгар-оол Товунак оглунуң марафонун эрттирип чорааш, Өвүр чонунуң хүндүлээчел, эптиг-демнииниң ачызында тураскаал өртээ дораан чыгдынганын магадаан. Ук ансамбльдиң кижигүннери ыраажы, хөөмейжилер Шончалай Ооржак-Чооду, Айдаш Барыңмаа, Артур Дамдын-оол келген аалчыларга аян тутканнар. Оларга улажып, Куулар Сунгар-оолдун чоок төрели Күнзеңмаа Баазаңовна ыр-шоорун бадырбышаан, сактышкын-бодалын илереткен. Аалчылар аразындан хоочун башкы Майя Даргат ялалаткан хелиң ачазының дугайында сагынмышаан, мөгөйгү-митингилеринге шаандан бээр кээп турган кижилер эвээжел, дуу оранче «аъттанып» бар чыдарын хараадады.

Хемчегниң төнчүзүнде ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, дуржулгалыг скульптор А.Н. Баранмаа моон-даа соңгаар тураскаалдарны база шуткуп кылырын медеглзэн. Шаанда репрессиялаан улусту хилинчектеп, байысаап турганы «кара-бажың» амгы үеде төөгүнүң музейи болгай. Ол музейниң иштинде сыңар шаанче стол-сандайларны белеткээш, яңы-бүрү амданныг аш-чемни делгеп салган болду. Соок агаарга элзэн шыырыккан улус изиг, хоюг сарыг шайны аартап, улаштыр ажыктыг чугаа-соодун уламчылаан.

Нина СЕРЕНОТ, хемчегниң киржикчизи.

Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

(Уланчызы. Эгези № 83 "Шында")

• Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тываның улустуң чогаалчызы

Ийиги тоол Боолуг кижилер

Салымым бак күжүр-дүр мен. Чаңгыс кончуг күзээр чүвем – келир үениң кижилери кара нүгүлдүн ханныг хилинчээн көрбөс болзун. Адам-өгбөм алыс чурту Мөңгүн-Тайгам девискээринге хензиг чаштар ада-иезинге эргеледип өзер болзун. Хензиг чаштар көрүп турда, төрзөн адазын октуг-боолуг кижилер өөндөн үндүр сүрбөс болзун.

Ачай! Кайда чор сен, ачай? Кедегей аяс хун турган. Чиңгир көк дээрнине сомазынга Биче-Мөңгүн-Тайганың меңгилеги бажы мөңгүннелип чыткан. Ачай! Ынчан сен семис тарбаганны союп олурдун. Авам пашта шайын чем кири саарып орган. Хеп-хенертен Хартыгажык эзере берди. Шериг хептерлиг, боолар чүктегилзэн, хаваанда кызыл беш-адыр кадаан бөрттерлиг кижилер өөвүс чанынга доктаады.

– Тарбаганнап чоруткан дижи сен, чедип келдиң бе? Сени манагааш, шаг болдувус. Бээр үнүп кел, ашак! – деп, узун хаайлыг, оң талакы чаагында кара меңниг кижиге хөректени берди.

– Айттан дүжүп, өгже киргеш, изиг шайдан ижи алыңар, даргалар – деп, ачам хүндүткөп чалай-дыр.

– Адың кымыл, ашак! – деп, сарыг сумказын эгин шавый астыпкан эрнине дастагар карактары үзөр буга караанга демей апарган.

– Чогум адым Хертек Улар. Чоннуң шолалааны Улуг-Аңчы ийин – деп, ачамның чугаазын мөлдүк-калдык дыңнаан мен.

Оон ыңай чүнү-чүнү чугаалашканын орта ожааваан мен.

Алдын-сарала погоннарлыг кижилер өгже кирип келгенер. Мага хандыр шайлап алганнар. Бир-ле сагыымда артып калган чүве болза, далчыр карааның ак-ак черлеринде кызыл-кызыл дамырларлыг кижиге ланчы боозун адарыңа белеткей тудуп алгаш, үнер эжик аксынга олурар болган. Чаагында кара меңниг кижиге бирде ачамны, бирде авамны сындыр байысаап, бижиттинип оран болган. Чизе-даңзы кылыр кижилер канчап октуг-боолуг келир апарган чоор деп элдепсинип турдум. Мал-маганның баш санын бүрүткөп алган соонда, өг иштин чиндий бердилер. Баштай ийи аптараны, дөрт барбаны, ачамның хүнезинниг таалыңын дүвүн дүндөре үжөдилер.

Адак соонда авамның сыртыын үжээр дей бээрге, шуугаазын үндү.

– Өгленирде алган сыртыым. Калган ием даарап берген сыртыым. Кызыл-дустаан кижиниң берген белзэн кымга-даа тудуспас мен. Уруг-дарыым сүлдө-сүнезини сыртыымда кижиге мен

– деп, авам күжүр тыва сыртыын так кужактапты.

– Калчаарава! – депкеш, чаагында кара меңниг кижиге авамның кадаң холдарындан дартагар сыртыкты ушта согарга, авам доңгая дүштү.

Оон ыңай чүү-чүү болганын эки билбес мен. Боолуг кижилерниң бистиң өөвүске кайыын келгенин билбес мен. Боолуг кижилерге ачамны тудуп алыр эргени кым бергенин база билбес мен. Бистиң өөвүске боолуг кижилерниң үүлгөдип турган араатанзыг чоруун кым-даа көрбээн, чүге дээрге ынчан Хараачыгай күзегге чаңгыс өг турган бис. Бо халапты көрүп турган авам-даа, дуңмаларым-даа база коданчы ыдывыс Хартыгажык-даа дириг артаан, чүгле эрги хонаш артып калган.

Бир көөрүмгө, боолуг кижилер ачамның холун хүлээш, даады тарбаганнаарда мунар хүрең аьдынга мундуртупту.

– Өскүс анай-даа чышке чиир эргеңер чок! – деп хөректенгеш, далчыр карактыг кижиге ачамның аьдының узун-дынындан чедип алды.

– Уругларым! – деп чугаалап бар чорда, далчыр карактыг кижиге дорзук боозун сарыг садаандан уштуп эккелди.

Ачавыстың биске чүнү чугаалаар дээн шак ынчаар үзүлдү.

– Чоруур! – деп, чаагында кара меңниг кижиге дужаады.

– Уругларым адазын салыңар! – деп, авам күжүр чанып чалбарды.

Бир көөрүмгө, авам күжүр ачамның мунган аьдының узун-дынындан сегирип алган болду. Актыг, шынныг ашаанга болушкан авам чүрээ шак ол душта чүүден-даа кортпаан, ынчангаш боолуг кижилерге кызыл хол шурай бергени ол.

– Дайзыннар! – деп алгырыпкеш, далчыр карактыг кижиге дорзук боозун көк дээрже шиглей чазырадыр аткылапты.

Та кортканындан чүве, та балыгланганындан чүве, авамыс барып ушкан. Боолуг кижилер каттырышты.

Далчыр карактыг кижиге ачамның аьдын чедип алгаш, мурнай чорупту. Чаагында кара меңниг кижиге ачамның мунган аьдының соондан сүре чортуп чоруй барды. Ачавыс ырак чер баарда, ыдывыс дүүревес турган. Ыт чүве эндевес дижи. Бо удаада Хартыгажык хамыкты мурнай билген хире болган. Кара элдеп чүве, Хартыгажык эзерин соксаткаш, коданчыне аксаңгырап келди. Бир холун сый аттырыпкан болду.

Ачавыс, дуңмаларым база бир холундан хан төктүп турар Хартыгажык

ачавыстың соондан көрүп-ле тур бис. Бистиң күзээвисти Хараачыгай дээр. Бистиң күскү хонажывыстан Биче-Мөңгүн-Тайганың меңгилеги бажы хун караанга чайынналып турган. Бистиң кызыл эл баарыңа сайзанаптап ойнаар черивис бар. Ол кызыл элде хараачыгайлар турлаа бар, ынчангаш ол хонашты Хараачыгай дээр. Боолуг кижилер бистиң ойнаар кызыл эливис дужунга дужааштыр келдилер. Кара-кара хараачыгайлар ачавыстың бажының кырында эрге-часыг дескинилеп, кээргенчиг алгызын алгырып турганнар. Ачамның хараачыгай дугайында кыска тоолун ынчан сактып турдум. Кара баштыг кижиге хайыралыг мен деп хараачыгай даңгыраан куш хаанынга берген, ынчангаш ол шагдан бээр хайыралыг кижизин хараачыгай эргеледип чассыдар, ээртинип дескинер болган.

Ачамның мунган аьдының узун-дынын чедип чораан кижиниң аьды бак чаңыг турган боор, хеп-хенертен ол кижиниң аңдарлып барып дүшкенин көрүп кагдым. Ачамга болчур дээш, боолуг кижиниң чаңы бак аьдын бир хараачыгай хойзупкан хире. Ланчы даажы дыңналды. Аьдындан аңдарылган кижиге ланчызын чүктөп алгаш, кончуг дүрген аьдын мунупту. Ыржым барды. Ачамның барааны баалык ажыр көзүлбейн барды.

Авам өгө кирип келгеш, кайада чаш уруун эмзире берди. Мен дуңмаларым эдертип алгаш, кээргеннеп чоруптум. Даады бисти эдерер Хартыгажык өг чанында чыдып калды. Бичии болгаш ла ханныг холун чылгаан ышкаш болду. Чаш чоруур шаанда кижиге чүвени көрүксээр болгай. Боолуг кижиниң аьттан аңдарылган черинге келдивис. Мойнун үзе аттырыпкан бир хараачыгай орук кыдыында чыдыр. Бажы чок, ол хиреде буттары дырбаңайнып чыдар өлүг хараачыгайны көрүп кааш, дүрген-не дезипкен мен. Дуңмаларым менден чыда калбааннар.

Хараачыгайлар турлаа кызыл элдин баарындан тал будуктарын кургаглап чыып алгаш, өөвүске чанып келген бис.

Ачавыс ыттавас болган. Хеймер кыс дуңмалыс эмин эрттир ыглап турар болду.

Идегел. Кижиге амытаннның идегели. Ачавыс чедип келир деп идегеп турган мен, мелегейим ол-дур ийин. Бир эскерип каан чүвем, Хартыгажык орай кезээ, даңгаар эртен ыяңгылыг кылдыр улуп эзер апарган. Өгнүң эр ээзин сагынгаш, улуп эзер апарган ыт чүве-дир, ону хандыр билбес турган мен. Өгнүң эр ээзиниң

амы-тынынга халаптыг айыыл келгенин билгеш, муңгараанындан улуп эзер апарган ыт чүве, ону база угаап шыдавас турган мен.

– Ачаңар чедип келир! – деп, авамыс бисти алаактырып каар.

Оон ыңай авамыс чүве чугаалавас апарган. Чугаакыр авамыстың чүнүң ужундан ыттавас апарганын билбес мен. Авамның чугаазыңга бүзүрээш, дуңмаларымны эдертип алгаш, ачавыстың барааны көзүлбейн барган баалыкка хуннун келир турдум. Ол баалык кырында хензиг оваа бар. Ук шаанда ол черге улуг оваа турган дижи. Хувискаалчы коммунистер ол овааны бускаш, тыва кижилерниң оран ээзинге чүдүүр чүдүлгезин шыңгы хоруп каан дижи.

Идегел. Хоозун идегел. Ачавысты боолуг кижилер тудуп апарган хүнден эгелээш, ачамның эргим үнүн-даа дыңнавас салымныг болган мен. Ачамны тудуп алган боолуг кижилерниң адын-сывындаа билбес мен. Ачамдан сес-даа, чагаа-даа келбээн. Ачамның кандыг черде кара-бажында чыдарын-даа билбес мен. Ачамның өлүг, дириин-даа билбес мен.

Даң адар. Хун үнер. Оваалыг баалык кырынга ачавысты манап турар бис. Дуңмаларымны холдарындан чедип алгаш, көк дээрнине черде тудушкан сомазынче барааннап-ла турар мен. Ачамның кел чыдар барааны караамга черле көзүлбөс болур.

– Оруктан чайлаңар! Бичии кижилер орук аксынга турбас чоор. Мында чүнү манап тур силер? – деп, эрткен-дүшкен чорумалдар бистен ынчан айтырар чүве.

– Ачавысты манап тур бис – деп, хариылаар мен.

Дуңмаларым үнүм дыңнааш, мени долганып кээрлер. Чорумалдар бистен ырап чоруптарлар.

Идегел. Хоозун идегел. Чаңгыс өг. Өскүссүрзэн чаштар. Кара салым.

Ачамны боолуг кижилер тудуп апарган соонда база бир эскерип кааным: күзег чурт Хараачыгайның кырынга дуруяларның дүне-даа дескинип турары чүве. Дүне када дүлгээзинниг эткен дуруялар үнүн дыңнааш, авамыс ыглай бээр апарган, оон ам бисти көрүп кааш, көңүс анаа тооннуг апаар. Бис дораан удуй бээр бис. Ачавыстың ишкитинип ыглаанындан база катап оттуп кээр бис, оон ам авамыс база ылым-чылым баар.

Чырык хүндүс көк дээрде дуруялар дескинип, уян үнүг эдип турда, мен ону дыка кайгаар мен. Дуңмаларымга дуруяларны санаттырарымга, четче санай албас болдулар. Изиг оранче чанар куштар чазын катап чедип кээрин шору угаап турган мен. Боолуг кижилерге сүрдүрген төрзөн адам кажан чанып кээрин эге билбес турдум.

Ачам кажан өөнгө чедип келир ирги? (Уланчылыг).

КУСТУҢ СОНЕТТЕРИ

Кударалын сөглээр дээштиң дидинмээн дег,
Куу черде каткан бүрү эстеп чыдыр.
Базарга-ла, часкы хар дег ыы-сыылыг,
Багын билген сеткил ышкаш ыгласканчыг.

Дүнелерде хаарган соогу күштөлирге,
Дүвүрелден бүдүү ийлеп, ыглап хонду.
Каржы хатка удурлангаш, күш-даа четпейн,
Кара черден куспактангаш, доңуп кагды.

Шагы кээрге, ырай берген сүнезин дег,
Шаарарган күскү бойдус кээргенчиг-дир.
Саймааралга алыскаштың, үнү чидип,
Сагыш-хөңнүн меңээ ажып чадашкан-дыр.

Холга туткан сарыг бүрүм тоглай берди,
Хомудалын сөглөп безин четтикпеди...

Оо, бурган холун сунуп, дегзипкен дег,
Онза кылдыр шиник, чараш каастаныптың.
Өңгүр, көскү шилиттинген хевиң кеткеш,
Өөрүшкүмнү деңнел чокка оттуруптуң.

Байгы өңүн чуруттунуп, шыптыныпкан,
Баарымда эстеп баткан бүрүлери
Олбук болуп шиметтинип, чаттыныпты,
Оран-таңдым кежи-дир деп хүлээп алдым.

Чүгле харын эрткен өйжө хая көрүп,
Чүрек ынчан саргып келир чылдагаанныг.
Буян шаңнаан чылдарымыс эгиттинмес,
Бурунгарлаан үе маңы кээргел чок-тур.

Алдын күзүм катап база эглип келир,
Аныяк шаам бүрүлери ногаарбарбас.

Сырынналган үе кээрге, сени ырлап,
Сыгыт-хөөмей, каргыраа-даа чаңгыланыр,
Чамдыктары хөөнүн-биле "болчаг" кылгаш,
Шала муңгак ишти-хөңнү ийлей-даа бээр.

Божаш кыннып, шыдал кошкып, кударадың,
Бодунуң-на суларааның билбейн бардың.
Аксы-боскуң кургап-кадып, күжүң төндү,
Амыдырал үстүр шагы келген чоор бе...

Будуктардан шааң үндүр халбактангаш,
Бурузунуп, эргим черже эстеп баттың.
Куурартып оңуп калган мага-бодун
Кудумчуга кээргенчиг тоглай берди.

Бодамдарым ужуун сыптааш, шүлүк кылдым,
Бодаарымга, сарыг бүрү мен-не-дир мен.

Юрий ТУҢ-ООЛ

Бодамчалыг бодалгалар

КУСКЕЛЕР

Бызаа кажаазы дөрт азыглыг. Азыг бүрүзүндө-ле күске үңгүрү бар. Үңгүр аксында-ла бир-бир күскелер олурган. Күске бүрүзүнүн дужунда-ла үш күске көстүп турган.

Кажаа иштинде шупту каш күске барыл?

ТЕРЕКТЕРДЕ ТААННАР

Теректерге тааннар ужуп келген. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар хонуптарга, бир терек куруг артып калган. Ол-ла

теректерге тааннар бир-бир кылдыр хонуптарга, бир таанның хонар терээ чок болган.

Теректер кажыл? Тааннар чежел?

КАДАЙНЫҢ УРУГЛАРЫ КАЖЫЛ?

Бир кадай тоорук сайлааш, 121 сай арыглап алган. Оларны кадай уругларына дең-дең кылдыр үлөп берген.

Ол кадайның уругларының саны кажыл? Бир уругга-ла кадай каш сай бергенил?

Шүлүк кыдыраажындан

КАДЫ ЧОР СЕН

Чайлаг черге сээң-биле эрттиргеним
Чайның сериин дүнелери
Дээрден баткаш, чиде маңнаан
сылдыс манап,
Тенектенип органывыс уттундурбас.

Даарта чарлып чоруурунун
бергезин деп,
Тайгам ээзи чарашпайга
сөглөп ордум.
Хойлар дозуп, хостуг салыр
сыгыт ырың
Хову черде суурумда сактып чор мен.

Хөрек-чүрээм ханызында
шыгжаттыганын
Көдээ черде малчын аалда
оолак сеңээ
Катап дужуп, кады чорбас
болзумза-даа,
Кааң хүнде хөлегем дег, кады чор сен.

Чаражым сээң кирбиктерин –
Чартык айлар.
Чазык чараш хүлүмзүрүүн –
Чайгы эртен.
Долбанналган карактарың –
Честек-каттар.
Дозураңнаан карактарың –
Сылдыстар-дыр.
Аккыр арның, сарыг бажың –
Айым, хүнүм.
Арай пөрүк аажы-чаңың –
Сеткил байлаа.
Ынакшылың чалбыраажы –
Чынныр одаам.
Ындын ырың аялгазы –
Ынаныжым.

• Александр ДАРЖАЙ,
Тываның улустун чогаалчызы

ТЫВА ӨГЛЕР

Хөлбегер көк дээрниң адаа
Көк-көк даглар куржаангылыг,
Көрүнчүк дег кылаң хемде
Хөвөң дег ак өглер турар.

Хаяа-биле деңге турган
Кара чаштыг тыва кыстар
Инектерин эдирип саап,
Ишкээр хемче ай деп турар.

Сайын санап, ойнап аарым
Чашкы шаамның чараш хеми,
Чандаңнардан шөйүлген ыш
Сагыжымны чылдып чоруур.

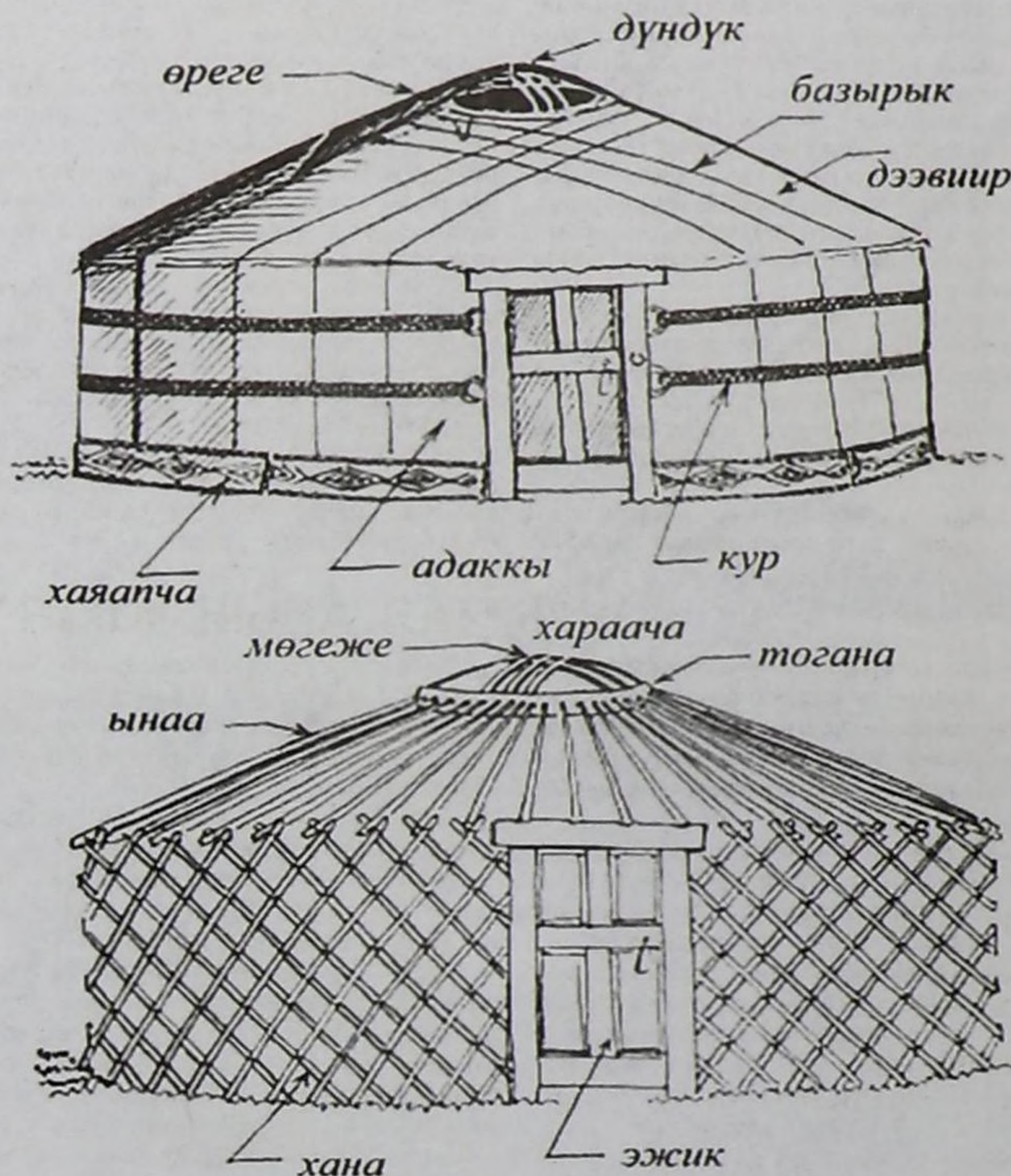
Дириг чорда, чорук көвей:
Орук-суурга чораанымда,
Дистинчипкен тыва өглер
Орлан чүрээм эзлей хонар.

АЛДЫН ӨРГЭЭМ

Хадың ыяштан чазап кылган
Хараачазы дээрже бедээн,
Хойнун дүгүнден шаптап салган
Кончуг аккыр кидис шыпкан –
Чайның изиг халыынындан
Чайлак болган чараш өргээм.

Узун ак-ак талдар кескеш,
Унуларын дизе көктээң,
Угулзалар, хээлер ышкаш
Улуг, бедик ханаларлыг –
Харлыг кыштың соогундан
Камгаланыр чылыг өргээм.

Чадыгларын, ширтектерин
Чалыы кыстар хээлеп сыраан,
Орун-дөжек, аптаралар
Онза чараш хевир кириген –
Аалчылар оюп эртпес
Авыралдыг алдын өргээм.
Виктор ДАНДАР.

ӨГ ДУГАЙЫНДА ТЫВЫЗЫКТАР

Муң көктээшкилиг шаараш хая. (өгнүн ханазы)	Узун-оол ужунда, бажында сыр- тыктыг. (ынаа, хана бажы, тогана)
Адаң даштында, Иең иштинде чудуруктанып чыдыр. (хананың көктээжи).	Мугулайны муң кижичушкунулады. (тогана)
Эртен чанар, кежээ келир. (өреге)	Үне калбаш, Кире калбаш. (эжик)

КУСКЕ БИЛЕ МООРТАЙ

(Басня)

Хензиг Күске доңа бергеш, бир-ле кежээ
Хевис чаткан шалага кээп чыда каапкаш,
Удумзурап эгелээнде, шимзэн үнген –
Улуг ала Моортай бо шурап келген.

“Дээржилер, буруулуг мен, ындыг-даа бол,
Дендир доңгаш кирип келдим, өршээререм.
Каш-ла хонгаш байырлалда куруг эвес,
Хапта сөңнүг, арагалыг келир мен” – дээн.

Моортай-даа боданганзыг оруп алгаш,
Мойнун долгап, айтырылгар салган соонда,
Ак-көк өңнүг аптаазын ажиткаштың,
Арагазын уштувуткан. Хөөрешкеннер.

Күске ынчан эрттир ижип, эзирээштиң,
Хевис чаткан ол-ла шалага ужуп калган.
Күжүр Моортай “чивес мен” дээн

сөзүн утуп,
“Кежи силиг кежик-тир!” – дээш, сыырыпкан.

Кижилерниң бодалдарын кижичушкунулады,
Кичээнип-ле чоруур болза, артык эвес.
Амира ИДАМ.

Амыдырал алдын күзү, далашпа даан,
Ава черге ам бир кезек чассып алыын.
Эглип келбес, эрте берген
назынымның
Эрзэн-шокар доңаттарын
сагындырба.

ЧУЛА ХЫП ТУР

Чула хып тур.
Шуурган-хатка ужуп чадаан,
Чулуу кургаан кырган дит дег,
Чурттаарындан хөңнү калып,
Шуудунга кире берген
Чүгле мен-не амыдырап,
Шүүрелген бүгү бодум
Шыдап эртип, чурттап чор мен.

Үзү төнгөш,
Чула өжер, хүлү артар.
Чүгле мен-не, кырган дит дег,
Эглиңейнип, саглаңайнып,
Эрте берген чазыгларым,
Чоргаар хөңнүм, чүрээм ызын
Шүлүктерге сомнап каар мен:
Билир кижичушкунулады – билзин...
Катия БЕКА.
Ак-Чыраа суур.

ХӨӨНГЕ ДЭЭЖИ ЫНДЫГ ЧООР БЕ?

Каас-чараш, алдын хептиг
хадыңнарны
Салгынчыгаш адааргаанзыг
суйбап эртер.
“Чазын катап келгиче” – деп
байырлажып,
Шаары дээрде дуруялар
кыйгы салыр.

Хову-шөлдер, арга-арыг дөгөрези
Хоор-сарыг хорагайны кеттинзе-даа,
Сеткилдерге кударалды
бызай кааптар –
Сериин күстүн хөөңге дээжи
ындыг чоор бе?
Начын МОҢГУШ.

ЧАРАЖЫН ААР

Эртип чыда, тура дүшкеш,
мендилежир,
Халып келгеш, дыңзы
кончуг куспактаптар,
Кадыкшылды катап-катап ылавылаар,
Эргим чонум чоргааранчыг
чаражын аар.

Салгалдардан дамчып келген
чаңчылдарын
Кадагалап камнап алгаш,
сагып чоруур.
Бодамчалыг, шиитпирлиг,
чаңгыс дөстүг
Бодум чонум идегелдиг чаражын аар.

Үнген-кирген аалчы-чону үзүктөлбес,
Үлөгөрлиг, сеткил биче хүндүлээчел.
Бойдус-биле хинни тудуш, дөзү быжыг
Төрзөн чонум бүзүрелдиг
чаражын аар.

Дузалажып, сүме кадып, деткип келир
Тура-соруу, сүлдө-сүзүү бедик,
Дыңгылдайы, хөөмейи, каргыраазы
аян кириген,
Тыва чонум чаңгыс бүле, найыралдыг
чаражын аар!
Тараа ОССУР,
күш-ажылдың хоочуну.

Чагаалар аразындан

ХАЙЫРААН-НА БОЙДУЗУВУС

Ниитилел-политиктиг «Шын» солун-нун доктаамал көдээ бижикилеринин бирээзи Оолак Даржаевич Кара-Салдың «аьдының бажы» эрткен 2020 чылда хенертен хоя берген, бистен чарлып чоруткан. «Ада өлүр – оглу артар, аът өлүр – баглаажы артар» деп тыва чоннун үлегер домааның бадыйкалы Оолак Кара-Салдың чок болган соонда, солунга парладып четтикпээн элээн хей материалдары, «үүже» болуп артканы билдингир.

Аар аарып турган үезинде Оолак Даржаевич «Шын» солуннун редакциязынга келгеш, амыдыралда чугула айтырылгала болгаш чидиг темаларга тураскаадып би-жээн элээн хей чагааларны арттырып каан. Ам ооң бирээзин силерге бараалгадыр-дыр бис.

Бисти долгандыр турар кайгамчыктыг арыг чараш арга-арыгларымыс, аржаан

суглуг хемнеривис, медреселдиг кижиден эгелээш, бүгү амылыг дириг амытаннар, кат-тоорукка болгаш чечек-чимиске ажык-тыг дээрзин шупту эки билер бис.

Ынчалза-даа келир үезин, кедизин хандыр угаавас, доскут кызы бодал-биле бодунуң хууда эрге-ажыныче көрнүр, бойдустуң арга-арыгларындан ногаан эзим-неринден чай, кыш дивейн хамык ыяшты кезип, кыргып-хыдыр чоруктар сөөлгү үеде шуут дендеп барган.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйы болгаш долгандыр турар бойдушту камгалаар талазы-биле яамызы хыдыкчы, төтчөглекчи чорук кылып турар кижилерге хамаарыштыр дээштиг хемчег албайн турар деп чемелеп болур.

Улуг, Биче Чыргакылар, Доора-Хем, Дагыр-Шеминиң арга-арыглары, ногаан эзимнери ам шуут шаараш, кайнаар-даа көөрге, өттүр көстүп турар.

Тускай эртемниглериниң тодаратканы-биле алырга, тайга-сыннарга кезип каапкан дыттар, шеттериниң арга-эзим болуп катап үнеринге чедир 30-ден, 100 чыл негеттинерин бодап келирге, муңгаранчыын канчаар боор.

Кожууннун-даа, көдээ суурларның-даа чагырга даргалары бо айтырыг дугайында боданмайн турар, билбес-даа бооп чадавас. Боттарының-на удуртуп-баштап олура административтиг девискээринин бойдус-байлаан камгалаары эрге-чагырга органның ыдыктыг хүлээлгези болур.

Келир үениң салгалдары, ада-өгбелериниң чурттап чораан черлерин черле кажан-бир шагда эргип кезип көөр апар. Ынчан олар кандыг кончуг кээргел чок кижилер мынчаар аажылап турган ирги, эрге-чагырга чүнү көрүп турганнары деп, дүвүренчиг айтырылганы тургуза бээр үе черле келир.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожууннун
Чыраа-Бажы суур.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ЭСКИТТЕРИ

Чуртталгада билдинмес кижилер чорур. Көөрге, оларда кандыг-даа онзагай чүүл чок ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа акшый берген назынымда билип алган чүүлүм – кижы бүрүзү тывызыксыг, онзагай.

Ооң чижээнге, авамның кады азыраан дунмазы Арина угбамны бөгүн сактып олурдум. Кырган-авам (авамның авазы) чаңгыс божаан. А Арина угбамны бодунуң кады төрөөн дунмазы Сереп Тумат Дуганчиевичиниң (улустуң аас чогаалының эдилекчизи, Хүрегеги аржаанының ажы-дыкчызы) өөнүң ишти божуп чыда чок болурга, азырап алган. Ооң Дадар-оол деп оглун 2-3 хар үезинде азырап каан.

Шажын-чүдүлгени буруу шаап, аза-бук чок деп турар үеде угбамның меңээ чугаалап чораан чүүлдери чаш угаанга таңмаланып, бо үеде ол бүгү шын болуп турарын сактып магадап олурар мен.

Хүн ажарга, дыргак кеспес дээрге, чүге, угбай, деп айтырар мен. Угбам сымыранып, кижиниң дыргааның аразынга чоок кижилериниң сүнезини чорур чүве-дир деп тайылбырлар.

Кызыл-хүннеп турда, кижиг барбас, азалар чыгыр, ойнап-хөлгээр чүве дээр.

Угбам дыка кежээ. Изиг хүнде дери төктү берген тараа соктап, далган быжырып, аалда улустуң хырын аштатпас.

Черле кырган-авамның улузу бүгү талазы-биле талантылыг, ус-шевер улус. Даайымыс Сереп Дуганчиевич оолдары Өдекей, Сүге-Маадыр-биле ол үеде хоруглуг турган игил, бызаанчы, хомусту кылып, өглеринге ойнап чорааннар. Ооң кады төрөөн акызының уруу Балдан Татьяна Туматовна билдингир хөгжүмчү, тыва оркестриниң үндезилекчизи болганы база таварылга звес.

Угбамның дошпулуурлаарын кожолары,

чоогунда аалдардан улус келгеш, магадап дыңнаар турган.

Оон бир онзагай таварылга база бар. Кажан таныштыг апарга, кырган-авам, кырган-ачам чөпшээрвээн. Шак ынчан кырган-ачамның кончуг кара аьдын эзертээштин арлы бергеш, ийи аныак кижы тайгага күзүн суг доңгуже чедир чурттап-каннар. Сооп келгенде чанып кээрге, кырганнар чөпшээржи ужурга таварышкан. Ам бодап олурарга, бир-ле чогаалдың маадырлары-даа сагышка кирер.

Амыдыралында кадарчылап, сакман-щиктеп чорааш, аар аарыгга таварышкаш, бежен хар-даа четпейн «бурганнай» берген бөдүүн, биче сеткилдиг, ажилчын-кежээ угбам мындыг онзагай кижы чораан.

Анна ЧЫМЫЖЫК,
башкы.
Чеди-Хөл кожуун, Ак-Тал суур.

Чарлал — Реклама

ТЫВА МЕДИАГРУПП
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ДОМ

Подписка 2022

Успей

Оформить подписку можно несколькими способами:

1. В любом почтовом отделении;
2. На сайте «Почта России»: <http://podpiska.pochta.ru> (только для физических лиц).
3. Контакты отдел подписки УФПР Республики Тыва Почты России: тел. 8 -(39422)-2-11-52.
4. В Издательском Доме «Тывамедиагрупп»: г. Кызыл ул. Красноармейская, 100, кабинет 309, тел. 8(39422)-2-18-10

КОНТАКТЫ: 667000, г.Кызыл, ул.Красноармейская д. 100, каб. 309
тел: 8(39422)2-18-10, 3-39-45

«СЕТКИЛИВИС
ХАНЫЗЫНДАН»!

«ТУВА 24» телеканалга 2500 рубльди төлээш, эргим болгаш чоок кижилериниң төрүттүнген хүннери, юбилейлери-биле байыр чедирбишаан, «Сеткиливис ханызындан!» деп хөгжүмнүг байыр дамчыдылганын чылыг-чымчак, чечен-мерген сөстөр дамчыштыр байыр чедирип болур силер.

Чагылгарны Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 100, 309 дугаар өрээл азы 8(394)-22-3-39-45 сот.8-923-267-07-49 дугаарлыг телефоннар дамчыштыр хүлээп ап турар. Ноябрь 13-че чагылгарны ноябрь 11-ге чедир хүлээп алыр.

Подарите музыкальное поздравление своим родным и близким на телеканале «Тува 24»

КАЖДУЮ СУББОТУ
В 8:30
ТЕЛЕПРОГРАММА
«ОТ ВСЕЙ ДУШИ»

8-923-262-14-73

ОТР 24

2021 чылда «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнун
хүлээлгезин күүседип турар
М.О. ОНДАР.
Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32
РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылганы дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.